

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 37 (2016)

Δελτίον ΧΑΕ 37 (2016), Περίοδος Δ'

Κεραμική μεταβυζαντινής περιόδου απο την Πάτρα και τεκμήρια τοπικών κεραμικών εργαστηρίων.

Νικόλαος ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ

doi: [10.12681/dchae.10703](https://doi.org/10.12681/dchae.10703)

Copyright © 2016, Νικόλαος ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ Ν. (2016). Κεραμική μεταβυζαντινής περιόδου απο την Πάτρα και τεκμήρια τοπικών κεραμικών εργαστηρίων. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 37, 277-296.
<https://doi.org/10.12681/dchae.10703>

ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΤΡΑ ΚΑΙ ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΤΟΠΙΚΩΝ ΚΕΡΑΜΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩΝ

Από σωστικές ανασκαφές οικοπέδων της Άνω Πόλης και ανασκαφές στο κάστρο Πάτρας προέρχεται κεραμικό υλικό που σκιαγραφεί την κεραμική παραγωγή από τον 16ο έως τον 19ο αιώνα. Η κεραμική που παρουσιάζεται αποτελεί τόσο παραγωγή τοπικών εργαστηρίων, όπως τεκμηριώνεται από τις αρχαιολογικές ενδείξεις στην Πάτρα και την ευρύτερη περιοχή της, που επιβεβαιώνουν τη λειτουργία κεραμικών κλιβάνων στην εξεταζόμενη περίοδο, όσο και παραγωγή εργαστηρίων κεραμικής της Μικράς Ασίας. Στο υλικό περιλαμβάνονται δοχεία φύλαξης και μεταφοράς υγρών και ειδών διατροφής, επιτραπέζια αγγεία, κυρίως κανάτια και μικρός αριθμός από κούπες και πινάκια, που συνδέονται με οικιστικά σύνολα. Στα κεραμικά είδη καθημερινής χρήσης, ως αδιάψευστοι μάρτυρες της ιδιωτικής ζωής των χρηστών, εντάσσονται και πήλινες καπνοσύριγγες.

Rescue excavations in the area of the Upper City of Patras and within the Castle have yielded pottery, which delineates ceramic production from the 16th on to the 19th century. The pottery represents the production both of local workshops, already documented by archaeological evidence in Patras and its outskirts region that confirms the use of ceramic kilns during the period under examination, and of Asia Minor workshops. The material under examination includes vases for the storage and transportation of liquid as well as solid food, tableware, especially jugs and a small number of bowls and dishes associated with domestic quarters. Within ceramics for everyday use fall also the clay tobacco pipes, which may be taken to suggest a private space for their users.

Λέξεις κλειδιά

Μεταβυζαντινή περίοδος, κεραμική, εργαστήρια τοπικής παραγωγής, κεραμική από τη Μικρά Ασία, αβαφή αγγεία με εγχάρακτο διάκοσμο, κανάτια με σωληνωτή εκροή, εφυαλωμένη κεραμική με γραπτή διακόσμηση, πήλινες καπνοσύριγγες, Πάτρα.

Keywords

Post-Byzantine period, pottery, local workshops, Asia Minor pottery, unglazed incised ware, jugs with tubular spout, glazed painted ware, clay tobacco pipes, Patras.

Η Πάτρα στο σταυροδρόμι Ανατολής και Δύσης, πάνω στον θαλάσσιο δρόμο από την Αδριατική στον Κορινθιακό κόλπο, γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη και εξελίχθηκε σε σημαντικό εμπορικό κέντρο από τον 9ο αιώνα. Ιδιαίτερα αναπτύχθηκε η βιοτεχνία παραγωγής λινών και μεταξωτών υφασμάτων, και η ταπητουργία.

Την εποχή του Προγκιπάτου της Αχαΐας η εμπορική και ναυτιλιακή δραστηριότητα στο λιμάνι της εντάθηκε και η πόλη εξελίχθηκε σε κοσμοπολίτικο κέντρο. Την περίοδο αυτή εισάγονται στην Πάτρα επιτραπέζια αγγεία, τα οποία προέρχονται από τη Δύση, κυρίως από τα μεγάλα κέντρα παραγωγής της Ιταλίας, τα προϊόντα των

* Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας, nikosvasilakis91@gmail.com

** Για την παραχώρηση του υλικού για μελέτη και δημοσίευση ευχαριστώ θερμά τον Ιωάννη Παπαποστόλου, ομότιμο καθηγητή

οποίων κατέκλυζαν τις αγορές της μεσογειακής λεκάνης¹. Με την κατάκτηση της Πάτρας από τον Μωάμεθ Β΄, το 1458, η πόλη πέρασε σε περίοδο μαρασμού, ως αποτέλεσμα των νέων ιστορικών και κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών που δημιουργήθηκαν². Στην πρώτη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1458-1687) όλα τα επαναστατικά κινήματα καταπνίγονται. Το εμπόριο της περιορίζεται στη διακίνηση αγροτικών προϊόντων³. Η προξενική παρουσία, ωστόσο, στην Πάτρα ήταν αρκετά πυκνή, καθώς αποτέλεσε την έδρα της εκπροσώπησης των ευρωπαϊκών χωρών στη νότια Ελλάδα⁴. Στη σύντομη περίοδο της δεύτερης βενετοκρατίας που ακολούθησε (1687-1715), αναζωογονείται το εμπόριο, ενώ στη δεύτερη οθωμανική περίοδο (1715-1821) η πόλη σημαδεύεται από τα Ορλωφικά⁵ και την επανάσταση του 1821⁶, στην οποία πρωτοστάτησε.

Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας συνειστέθηκαν οι εισαγωγές ιταλικής κεραμικής, ενώ υπήρχε και αξιόλογη τοπική παραγωγή. Από τον 17ο αιώνα, και μετά απαντούν σε μικρές ποσότητες προϊόντα κεραμικών εργαστηρίων της Μικράς Ασίας, όπως του Τσανάκ Καλέ και της Κιουτάχειας.

Στην πρώτη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας

Κλασικής Αρχαιολογίας, την Ιφιγένεια Δεκουλάκου, επίτιμη έφορο Αρχαιοτήτων, την Αναστασία Κουμούση, διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας και τη Λαμπρινή Παπακώστα, τέως προϊστάμενη Τμήματος Χώρων, Μνημείων και Αρχαιογνωστικής Έρευνας της ΣΤ΄ Ε.Π.Κ.Α. Για την αναζήτηση του υλικού που φυλάσσεται στις αρχαιολογικές αποθήκες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας, καθώς και για τις κάθε είδους διευκολύνσεις στη διάρκεια της έρευνας, πολύτιμη υπήρξε η βοήθεια της Στέλλας Νεστορίδου, αρχαιολόγου της ΕΦΑΑ, την οποία ευχαριστώ εγκάρδια. Την επιμέλεια της αγγλικής περιλήψης ανέλαβε η συνάδελφος Έλενα Παρτίδα, στην οποία οφείλω ξεχωριστές ευχαριστίες.

¹ Ν. Βασιλάκης, «Εισηγμένη ιταλική κεραμική στην Πάτρα (13ος-18ος αι.)», 34ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 2014), 25-26 βλ. αναπτυγμένη μορφή της ανακοίνωσης: «Εισηγμένη ιταλική κεραμική στην Πάτρα (13ος-18ος αι.)», ΔΧΑΕ ΛΣΤ΄ (2015), 305-324.

² Ε. Σαράντη, «Φραγκοκρατία – Βενετοκρατία. Ιστορία και Τοπογραφία», Πάτρα: Από την αρχαιότητα έως σήμερα, εκδ. Κότινος, Αθήνα 2005, 158.

³ Α. Γ. Μουτζάλη, «Τοπογραφικά της μεσαιωνικής Πάτρας», Β. Κατσαρός (επιμ.), Αντίφωνο. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη, Θεσσαλονίκη 1994, 136.

⁴ Β. Κρεμμυδάς, «Τουρκοκρατία και Επανάσταση του 1821», Πάτρα: Από την αρχαιότητα έως σήμερα, ό.π. (υποσημ. 2), 180.

⁵ Στο ίδιο, 177.

⁶ Στο ίδιο, 192-205.

(1458-1687) στο κάστρο Πάτρας πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εργασίες για την επισκευή και προσαρμογή του στις απαιτήσεις των πυροβόλων όπλων⁷. Στο εσωτερικό του οικοδομούνται νέα κτίσματα διοικητικού χαρακτήρα, λουτρά και τζαμιά. Ο αμυντικός χαρακτήρας του αλλάζει και μετασηματίζεται σε διοικητικό κέντρο της πόλης. Η αγορά και τα αρχοντικά των αξιωματούχων βρίσκονται έξω από τα τείχη του, στη νότια κυρίως πλευρά του⁸. Η στρατιωτική άμυνα της περιοχής έχει μεταφερθεί στο φρούριο Ρίου, που η κατασκευή του ολοκληρώθηκε το 1500 από τον σουλτάνο Βαγιαζήτ Β΄⁹. Στο πλαίσιο της ανάκαμψης που παρατηρείται τον 16ο αιώνα σε όλη την έκταση της οθωμανικής αυτοκρατορίας, και της δημογραφικής ανάπτυξης του μεταβυζαντινού κόσμου, ως αποτέλεσμα της Pax Ottomanica¹⁰, εντάσσεται και η κατασκευή του μεσαιωνικού Υδραγωγείου¹¹.

Στο περιηγητικό κείμενο των J. Spon και G. Wheeler, που επισκέφθηκαν την Πάτρα στα 1675, αναφέρεται ότι στην πόλη υπάρχουν έξι τζαμιά, τέσσερις συναγωγές και ο πληθυσμός της υπολογίζεται σε τέσσερις με πέντε χιλιάδες κατοίκους, οθωμανούς και χριστιανούς, από τον οποίο το ένα τρίτο αποτελούσαν εβραίοι¹².

Ο οθωμανός περιηγητής Εβλιά Τσελεμπί (E. Celebi), που επισκέφθηκε την Πάτρα στα 1688, περιγράφει την έκταση της πόλης και την οργάνωσή της εντός του κάστρου και στη νοτιοδυτική πλαγιά του λόφου που δεσπόζει. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι πρόκειται για πόλη μεγάλη και πλούσια με περίπου 3.000 πέτρινα χαμηλά και ψηλά κεραμοσκεπαστα σπίτια. Επίσης, σημειώνει ότι υπάρχουν τέσσερα τζαμιά, πέντε σχολεία, 300 καταστήματα και 40 χαμάμ στα σοκάκια της

⁷ Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, «Κάστρο Πάτρας», *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχρωματικής Αρχιτεκτονικής*, ΥΠ.Π.Ο – Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα 2001, 108-109.

⁸ Στο ίδιο, 110.

⁹ Στο ίδιο, 111-113.

¹⁰ Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου. 13ος-18ος αι.*, Μελέτες Νεοελληνικής Ιστορίας, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1987 (ανατύπωση), 95, 101-122.

¹¹ Α. Κουμούση, *Ανάπλαση – ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου ρωμαϊκού και μεσαιωνικού υδραγωγείου Πάτρας*, ΥΠ.Π.Ο.Α. – 6η ΕΒΑ, Πάτρα 2013, 6.

¹² Κ. Σμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, Α΄*, Αθήνα 1984, 690, 698.

πόλης¹³. Μέσα στο κάστρο υπάρχουν 100 σπίτια και ένα χαμάμ μπροστά από το τζαμί του σουλτάνου Βαγιαζήτ. Το εμπορικό κέντρο κατά την οθωμανική περίοδο είναι η συνοικία Τάσι στην Άνω Πόλη, η περιοχή γύρω από τη σημερινή οδό Γερμανού, όπου υπήρχε και το Μπεζεστένι, η σκεπαστή αγορά¹⁴.

Το τοπογραφικό σχέδιο της Πάτρας του 1700, επί διοικήσεως F. Grimani, παρέχει στοιχεία για την τοπογραφία της μεταβυζαντινής πόλης, η οποία στη βασική της δομή δεν θα διέφερε από την αντίστοιχη βυζαντινή. Η πόλη, όπως σχεδιάστηκε, βρίσκεται μακριά από τη θάλασσα, δυτικά και νότια από το Κάστρο, ενώ κατά μήκος της ακτής υπάρχουν μόνο καλλιεργούμενα χωράφια και έλη. Δεκαέξι εκκλησίες καταγράφονται με το όνομά τους, μέσα και γύρω από την πόλη¹⁵.

Στις αρχές του 18ου αιώνα η Πάτρα είναι το κυριότερο εισαγωγικό και εξαγωγικό λιμάνι της βορειοδυτικής Πελοποννήσου, καθώς ελέγχει όλο το εμπόριο του κορινθιακού κόλπου¹⁶. Ο R. Pococke επισκέφθηκε την πόλη πριν από την πανώλη του 1745 και αναφέρει ότι ο πληθυσμός της αποτελείται από 1.000 οικογένειες χριστιανών, 250 περίπου οθωμανών και περίπου δέκα εβραίων¹⁷.

Στην Άνω Πόλη της Πάτρας από την περίοδο της

οθωμανικής κυριαρχίας σώζονται ο ναός του Χριστού Παντοκράτορα¹⁸ που είχε μετατραπεί σε τέμενος, το γνωστό Κουρσούν Τζαμί (μολυβδοσκεπάστο)¹⁹, και το χαμάμ της οδού Μπουκαούρη 29.

Το κεραμικό υλικό

Το κεραμικό υλικό, στο οποίο στηρίζεται η μελέτη, προέρχεται από σωστικές ανασκαφές που διεξήχθησαν τα έτη 1970-1981 από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας σε οικοπέδα της Άνω Πόλης²⁰ (Εικ. 1) και από ανασκαφές στο κάστρο Πάτρας των τελευταίων ετών²¹. Οι ανασκαφές έδειξαν ότι πάνω στα βυζαντινά ερείπια χτίστηκαν τα νεότερα κτίσματα της οθωμανικής περιόδου. Η περισυλλογή των μεταβυζαντινών κεραμικών προέρχεται από τα χαλάσματα των τοίχων και από βόθρους απορριμμάτων. Στη μελέτη περιλαμβάνεται αντιπροσωπευτικό δείγμα από επιτραπέζια αγγεία, κυρίως κανάτια και μικρός αριθμός από κούπες και πινάκια. Στα κεραμικά είδη καθημερινής χρήσης που παρουσιάζονται ως μάρτυρες της ιδιωτικής ζωής των χρηστών, περιλαμβάνονται και πήλινες καπνοσύριγγες²².

Κλειστά αγγεία

Η συντριπτική πλειονότητα των μεταβυζαντινών κεραμικών είναι κανάτια και στάμνες ποικίλων μεγεθών οικιακής χρήσης για τη μεταφορά νερού από τη στέρνα ή την κρήνη, αλλά και για τη φύλαξη του στο

¹³ Θ. Κωστάκης, «Ο Έβλιά Τσελεμπί στην Πελοπόννησο», *Πελοποννησιακά ΙΔ'* (1980-1981), 251-252 και *Έβλιά Τσελεμπί, Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671)*, εισαγωγή – απόδοση – σημειώσεις Δ. Λούπης, Εκάτη, Αθήνα 1994, 40-41.

¹⁴ Α. Μοντζάλη, «Η εβραϊκή κοινότητα Πατρών κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους», *Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας: Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια (Θεσσαλονίκη 23-24 Νοεμβρίου 1991)*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, Αθήνα 1995, 78-79.

¹⁵ Το βενετικό χειρόγραφο τοπογραφικό σχέδιο του 1700 «Topographia della Fortezza e Borgo di Patrasso», περιλαμβάνεται στη «Raccolta delli disegni della Pianta di tutte le piazze del Regno di Morea et parte delli porti dello stesso» του διοικητή του Regno di Morea Francesco Grimani το 1699-1701 και το 1706-1708, και δημοσιεύθηκε από τον K. Andrews, *Castles of the Morea*, Princeton, N.J. 1953, 249, πίν. XXIX. Επίσης, αναδημοσιεύθηκε από τον Ν. Δ. Παπαχατζή, «Παυσαίνου Έλλάδος Περιήγησις, βιβλ. VII», *Αχαϊκά*, Αθήνα 1980, 82, υπόμν. 27 και ομοίως στον κατάλογο της έκθεσης: *Η Βενετία των Ελλήνων. Η Ελλάδα των Βενετών. Σημάδια στο χώρο και το χρόνο*, Αθήνα 1999, 154, 157.

¹⁶ Β. Κρεμμυδάς, *Τό εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αϊ. (1715-1792) με βάση τα γαλλικά αρχεία*, Α', Θεσσαλονίκη 1972, 20-21.

¹⁷ R. Pococke, *A Description of the East and Some Other Countries*, II, Λονδίνο 1745, 176.

¹⁸ F. C. H. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, IV, Παρίσι 1820, 357.

¹⁹ Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικό λεξικό των Πατρών*, Β', Πάτρα 1995, 1556-1557. Στ. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως των Πατρών*, Πάτρα 1950, 464, 614-615.

²⁰ ΑΔ 29 (1973-1974), Β'2 Χρονικά, 394-395, σχέδ. 6. ΑΔ 31 (1976), Β'1 Χρονικά, 88, 107. ΑΔ 32 (1977), Β'1 Χρονικά, 71-74, σχέδ. 4. ΑΔ 33 (1978), Β'1 Χρονικά, 79-80. ΑΔ 35 (1980), Β'1 Χρονικά, 191. ΑΔ 36 (1981), Β'1 Χρονικά, 157.

²¹ Βλ. σχετικά Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, «Ανασθηλωτικές-στερεωτικές εργασίες: Κάστρο Πάτρας», ΑΔ 53 (1998), Β'1 Χρονικά, 293-294.

²² Βλ. αντιπροσωπευτική ομάδα όλων των βασικών και επιμέρους κατηγοριών του πλούσιου υλικού σε καπνοσύριγγες και λουλάδες ναργίλε από το κάστρο Πάτρας, Ν. Βασιλάκης, «Πήλινες καπνοσύριγγες από το Κάστρο Πάτρας», *Α' Αρχαιολογικό έργο Πελοποννήσου (Τρίπολη 7-11 Νοεμβρίου 2012)*, Πρακτικά (υπό έκδοση).

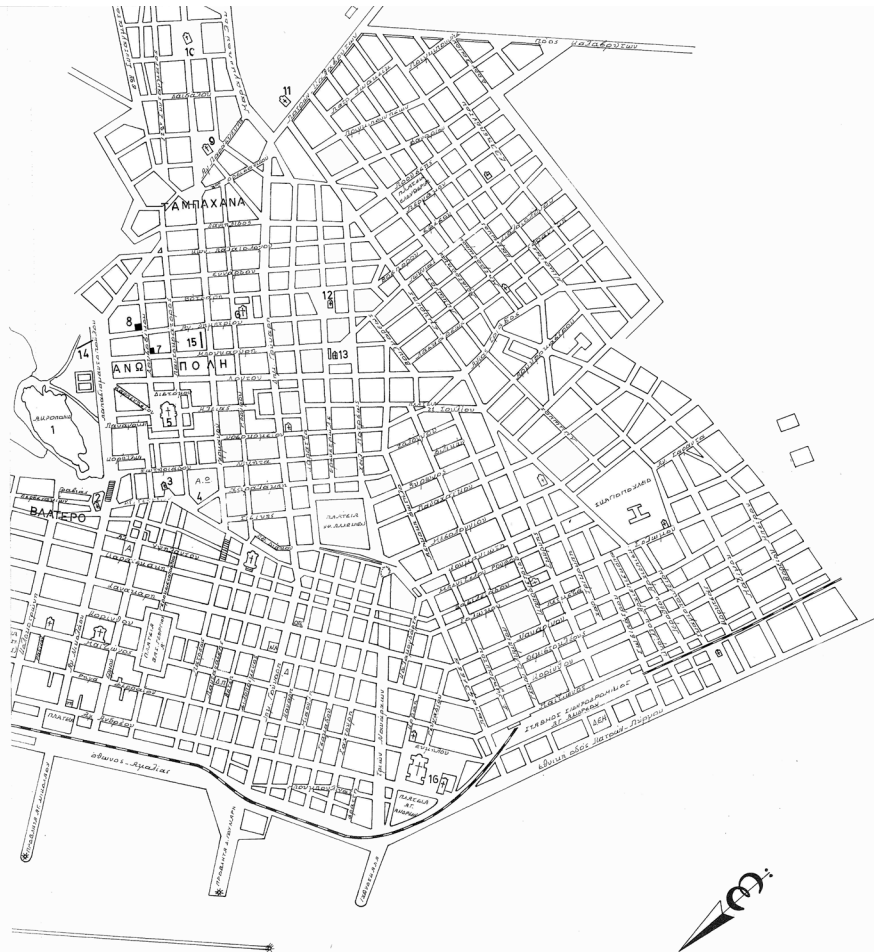

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΣΧΕΔΙΟΥ ΠΑΤΡΩΝ

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. Κάστρο
2. Ναός Αγίου Νικολάου Βλατερού
3. Ναός Εισοδίων Θεοτόκου
4. Ναός Αγίου Γεωργίου (Α. Ωδείου)
5. Ναός Παντοκράτορος
6. Ναός Αγίου Δημητρίου
7. Τούρκικο χαμάμ
8. Ναός οδού Αγίου Δημητρίου 43
9. Ναός Αγίας Παρασκευής
10. Ναός Παναγίας Αλεξιώτισσας
11. Ναός Αγίου Αθανασίου
12. Ναός Αγίας Αικατερίνης
13. Ναός Οσίου Λουκά
14. Περιβολος οδού Μπουκαούρη
15. Περιβολος οδού Π. Π. Γερμανού
16. Ναός Αγίου Ανδρέου

Κλίμαξ: 1:6000

Εικ. 1. Απόσπασμα χάρτη της πόλεως των Πατρών.

σπίτι μέχρι να καταναλωθεί. Στη χρήση τους συμπεριλαμβάνεται και η φύλαξη κρασιού ή λαδιού. Στην παραγωγή τοπικών εργαστηρίων μπορεί να αποδοθεί ομάδα κανατιών και σταμνών που, βάσει τυπολογικής ανάλυσης, χρονολογούνται από τις αρχές του 16ου έως τα τέλη του 18ου αιώνα. Τα αγγεία αυτά είναι κατασκευασμένα από πηλό χρώματος ανοιχτού καστανού έως ανοιχτού κιτρινοκάστανου²³, λεπτόκοκκου με ελαφρώς ανώμαλη τομή. Εξωτερικά και εσωτερικά έχει τοποθετηθεί επίχρισμα από διάλυμα του ίδιου πηλού. Ο πηλός περιέχει μικρές προσμείξεις λευκού, ερυθροκάστανου και γκριζου χρώματος, και η επιφάνεια μερικών αγγείων έχει αρκετούς πόρους μικρού έως μεγάλου μεγέθους. Το σώμα τους είναι σφαιρικό, απλό-

σχημο και ωσειδές, ο λαμμός κυλινδρικός, το χείλος με απλή απόληξη, η βάση επίπεδη, ελαφρώς αποκλίνουσα στο κατώτερο τμήμα της, με έξεργη ταινία εξωτερικά. Διαθέτουν μία ή δύο λαβές ωσειδούς διατομής. Στον ώμο φέρουν διακόσμηση με δέσμες από λεπτές επάλληλες εγχαράξεις, οριζόντιες και κυματιστές, που έχουν σχεδιαστεί με τη χρήση κατάλληλου εργαλείου.

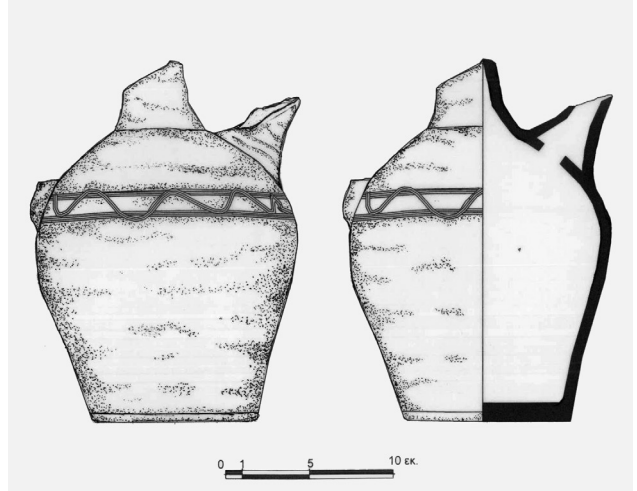
Στην περίοδο μεταξύ 16ου-17ου αιώνα εντάσσεται ένα κανάτι με σωληνωτή εκροή (Εικ. 2, 3) – (Π3539), που βρέθηκε μαζί με σύνολο αβαφών κλειστών αγγείων, τα οποία χρονολογούνται την ίδια περίοδο, σε οικόπεδο της οδού Μπουκαούρη²⁴, σε κατάλοιπα κτηρίων της οθωμανικής περιόδου. Το υγρό που αποθηκευόταν στο αγγείο αυτό έρρεε από την εκροή που υπάρχει

²³ Munsell 10 YR/8/2-10YR/6/4.

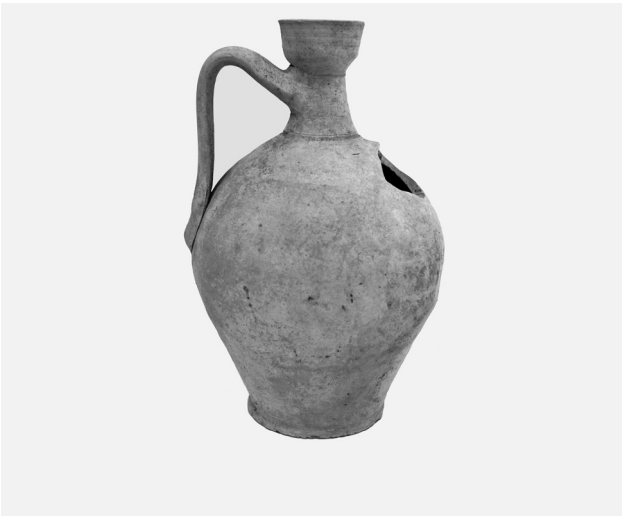
²⁴ ΑΔ 31 (1976), Β'1 Χρονικά, 88.

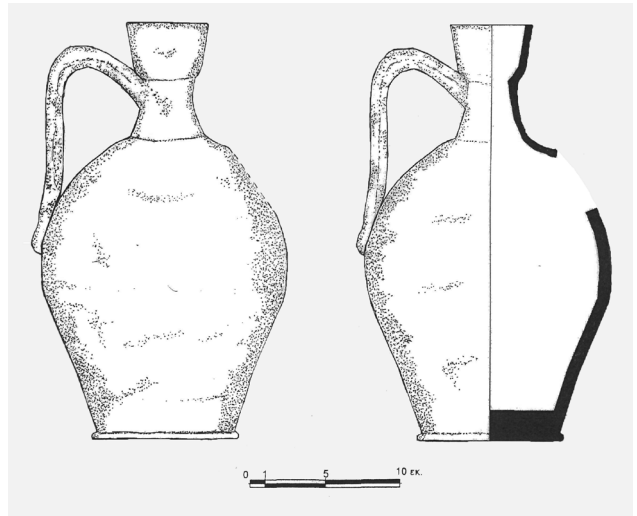
Εικ. 2. Αβαφές κανάτι με σωληνωτή εκροή (Π.3539), 16ος-17ος αιώνας.

Εικ. 3. Αβαφές κανάτι με σωληνωτή εκροή (Π.3539), 16ος-17ος αιώνας.

Εικ. 4. Αβαφές κανάτι (Π.3538), 16ος-17ος αιώνας.

Εικ. 5. Αβαφές κανάτι (Π.3538), 16ος-17ος αιώνας.

στον ώμο και ανεβαίνει λοξά, φτάνοντας σχεδόν το ύψος του κύριου στομίου εκροής. Το αγγείο έχει κατασκευαστεί από πηλό ανοιχτό καστανό έως ανοιχτό κιτρινοκάστανο, με προσμίξεις λευκού και ερυθροκάστανου χρώματος και καλύπτεται εξωτερικά με ωχρό επίχρισμα²⁵. Εδράζεται σε επίπεδη, ελαφρώς δισκοειδή βάση, έχει στενό, κωνικό λαμίο, μία κάθετη ταινι-

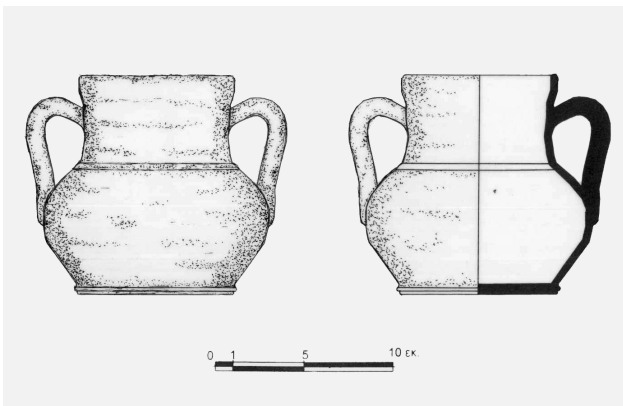
ωτή λαβή, η οποία ξεκινά από τον λαμίο και φθάνει στον ώμο, σώμα σφαιρικά διογκωμένο και διακόσμηση στον ώμο από ομόκεντρους εγχάρακτους κύκλους, ενώ μεταξύ των κύκλων διατάσσονται επάλληλες κυματοειδείς γραμμές. Από τον ίδιο χώρο προέρχεται και δεύτερο κανάτι παρόμοιου σχήματος (Π.3538)²⁶ από ανοιχτό καστανό έως ανοιχτό κιτρινοκάστανο πηλό,

²⁵ Διαστάσεις αγγείου: σωξ. ύψος 21,6 εκ., διάμ. βάσης 9,4 εκ., σωξ. ύψος εκροής 5,3 εκ.

²⁶ Διαστάσεις αγγείου: ύψος 27,5 εκ., διάμ. βάσης 9,5 εκ., διάμ. χείλους 5,4 εκ., ύψος λαβής 12,8 εκ.

Εικ. 6. Αβαφή κανάτια με τοιχώματα πεπιοσμένα σφαιρικά, σωληνωτό λαμό και δύο λαβές (Π.3534, Π.3582, Π.3537, Π.4866), 16ος-17ος αιώνας.

Εικ. 7. Αβαφές κανάτι με τοιχώματα πεπιοσμένα σφαιρικά, σωληνωτό λαμό και δύο λαβές (Π.4866), 16ος-17ος αιώνας.

με προσμείξεις λευκού, γκριζου και ερυθροκάστανου χρώματος, και κιτρινοκάστανο επίχρισμα εξωτερικά (Εικ. 4, 5). Το αγγείο διαθέτει χοανοειδές στόμιο, χωρίς διακόσμηση στον ώμο. Δεν διατηρήθηκε η σωληνωτή εκροή. Διακρίνεται ίχνος από την πρόσφυση της εκροής στον ώμο του αγγείου και επίσης ίχνη του τροχού στη βάση του λαμιού και στο κάτω μέρος της κοιλιάς.

Τα κανάτια με σωληνωτή εκροή αποτέλεσαν σχήμα ιδιαίτερος δημοφιλές κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, που απαντά σε διάφορους τύπους, αβαφή, με εφυσάλωση και με διακόσμηση²⁷. Ακριβή παράλληλα των αγγείων αυτής της κατηγορίας από την Πάτρα έχουν βρεθεί στο Saraçhane²⁸, στη Βοιωτία²⁹, στη Λάρισσα³⁰ και στο κάστρο Χλεμούτσι³¹. Στην Πάτρα ομάδα παρόμοιων κανατιών με σωληνωτή εκροή προήλθε επίσης από την ανασκαφή οικοπέδου της οδού Ηλείας 17³².

Ομοιογενή ομάδα αποτελούν τέσσερα μετρίου μεγέθους κανάτια (Π.3534, Π.3537, Π.3582, Π.4866)³³ από πηλό ανοιχτό κιτρινοκάστανο, λεπτόκοκκο, με λίγες προσμείξεις λευκού και γκριζου χρώματος, και επίσης κιτρινοκάστανο επίχρισμα (Εικ. 6, 7)³⁴. Τα τοιχώματα είναι πεπιοσμένα σφαιρικά. Τα αγγεία διέθεταν δύο κάθετες ταινιωτές λαβές, όπως διατηρήθηκαν στο κανάτι Π.4866, οι οποίες ξεκινούν από τον λαμό και φθάνουν στον ώμο, και μακρύ, διευρυμένο προς τα πάνω σωληνωτό λαμό, που μοιράζεται σε σχέση με το σώμα και το συνολικό ύψος τους. Οι βάσεις τους είναι δισκοειδείς και στο κανάτι Π.4866 η βάση προεξέχει

²⁷ J. Vroom, «Byzantine Garlic and Turkish Delight. Dining Habits and Cultural Change in Central Greece from Byzantine to Ottoman Times», *Archaeological Dialogues* 7 (2000), 205.

²⁸ J. W. Hayes, *Excavation at Saraçhane in Istanbul: The pottery*, Π, Princeton University Press, Princeton 1992, 294-295, τύπος κατηγορίας k9-11, εικ. 128.

²⁹ J. Vroom, «Broken Pottery and the Habitation History of Medieval and Post-Medieval Boeotia (Greece)», *Πρακτικά 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου - VIIe Congrès international sur la céramique médiévale en Méditerranée*, (Θεσσαλονίκη 11-16 Οκτωβρίου 1999), επιμ. Χ. Μπακιρτζής, Αθήνα 2003, 767, εικ. 9.

³⁰ Γ. Κ. Γουργιώτης, «Πρώιμα μεταβυζαντινά κεραμικά», *Αρχαιολογία* 1 (1981), 75.

³¹ St. Skartsis, *Chlemoutsi Castle (Clermont, Castel Tornese), N.W. Peloponnese. Its Pottery and its Relations with the West (13th - early 19th Centuries)* (BAR International Series 2391), Οξφόρδη 2012, 115, πίν. 163, αριθ. 261.

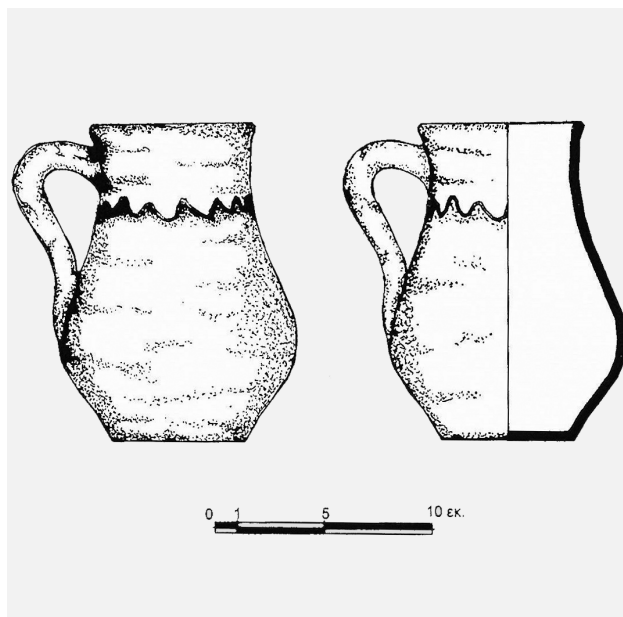
³² Η κεραμική από την ανασκαφή του οικοπέδου παραμένει αδημοσίευτη.

³³ Τα αγγεία με αριθμούς καταγραφής Π.3534 και Π.3537 προέρχονται από την ανασκαφή οικοπέδου της οδού Μπουκαούρη 4 [ΑΔ 31 (1976), Β'1 Χρονικά, 88], το Π.3582 από την οδό Γούναρη 152 [ΑΔ 32 (1977), Β'1 Χρονικά, 74] και το Π.4866 από την οδό Αγίου Δημητρίου 85 [ΑΔ 35 (1980), Β'1 Χρονικά, 191].

³⁴ Οι διαστάσεις των αγγείων έχουν ως εξής: Π.3534: σωζ. ύψος 7,2 εκ., διάμ. βάσης 7,6 εκ. Π.3537: ύψος 14,5 εκ., διάμ. βάσης 7,7 εκ., διάμ. χείλους 8,5 εκ. Π.3582: σωζ. ύψος 8 εκ., διάμ. βάσης 6,4 εκ. Π.4866: ύψος 12,6 εκ., διάμ. βάσης 9,3 εκ., ύψος λαβής 8,2 εκ.

Εικ. 8. Αβαφή κανάτια με απιδόσχημο σώμα και μία λαβή (Π.4285, Π.4868, Π.3536), 17ος-18ος αιώνας.

Εικ. 9. Αβαφές κανάτι με απιδόσχημο σώμα και μία λαβή (Π.3536), 17ος-18ος αιώνας.

αρκετά των τοιχωμάτων του αγγείου. Η διακόσμησή τους συνίσταται από λεπτές εγχαράξεις στην απόληξη του λαϊμού και στον ώμο ή στο σώμα. Χρονολογούνται στον 16ο-17ο αιώνα.

Αγγεία του ίδιου τύπου προέρχονται από το Sarachane³⁵, τη Θεσσαλία³⁶, την Άρτα³⁷, το κάστρο Χλεμούτσι³⁸, την Αγορά της Αθήνας³⁹ και από την Κρήτη⁴⁰.

Για το σερβίρισμα υγρών χρησιμοποιούνταν τρία μικρά κανάτια (Π.3536, Π.4285, Π.4868)⁴¹ από πηλό ανοιχτό

κιτρινοκάστανο, λεπτόκοκκο, με λίγες προσμειξεις λευκού και γκριζού χρώματος και κιτρινωπό επίχρισμα, των οποίων η κοιλιά έχει συμπιεστεί αποκτώντας απιδόσχημο περίπου σχήμα, με επίπεδη βάση, μακρύ, φαρδύ λαϊμό και μία λαβή (Εικ. 8, 9)⁴². Στο άνω μέρος του σώματος κοσμούνται με εγχάρακτη διακόσμηση. Τα αγγεία αυτά ανάγονται στην όψιμη μεταβυζαντινή περίοδο (17ος-18ος αιώνας). Ανάλογης μορφής κανάτια προέρχονται από τη Μονεμβασία⁴³, τη Λάρισα⁴⁴ και την Αγορά της Αθήνας⁴⁵.

³⁵ Hayes, *Excavation at Sarachane in Istanbul*, ό.π. (υποσημ. 28), 290-291, τύπος κατηγορίας h14, εικ. 122.

³⁶ Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, *Τά κεραμικά του ελληνικού χώρου*, Μέλισσα, Αθήνα 1995, 174, εικ. 315.

³⁷ Στην Άρτα το ίδιο σχήμα απαντά με δύο λάβες, βλ. σχετικά Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, «Μεταβυζαντινά κεραμικά αγγεία στην Άρτα: 1449-1700», *ΗπειρωΧρον* 31 (1994), πίν. 62, αριθ. 70 και 107.

³⁸ Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, ό.π. (υποσημ. 31), 115, πίν. 164, αριθ. 262.

³⁹ A. Frantz, «Turkish Pottery from the Agora», *Hesperia* 11 (1942), 20-21, εικ. 11, αριθ. 8, εικ. 15, αριθ. 11.

⁴⁰ M. Hahn, «Byzantine and Post Byzantine Pottery from the Greek-Swedish Excavations at Khandia, Crete», *Recherches sur la céramique byzantine* (BCH Suppl. XVIII), επιμ. V. Déroche – J.-M. Spieser, Αθήνα – Παρίσι 1989, 229, εικ. 7.

⁴¹ Το αγγείο με αριθμό καταγραφής Π.3536 προέρχεται από την

ανασκαφή οικοπέδου της οδού Μπουκαούρη 4 [ΑΔ 31 (1976), Β'1 Χρονικά, 88], το Π.4285 από την οδό Γούναρη 134 [ΑΔ 33 (1978), Β'1 Χρονικά, 79-80] και το Π.4868 από την οδό Αγίου Δημητρίου 85 [ΑΔ 35 (1980), Β'1 Χρονικά, 191].

⁴² Οι διαστάσεις των αγγείων έχουν ως εξής: Π.3536: ύψος 15 εκ., διάμ. βάσης 6,2 εκ., διάμ. χείλους 7,8 εκ., ύψος λαβής 9,2 εκ. Π.4285: σωξ. ύψος 10,4 εκ., διάμ. βάσης 7,5 εκ. Π.4868: ύψος 14 εκ., διάμ. βάσης 8,4 εκ., διάμ. χείλους 8,8 εκ.

⁴³ *Μονεμβασία: Αντικείμενα – περιβάλλον – ιστορία. Η Αρχαιολογική Συλλογή*, Αθήνα 2004, 50-51, εικ. 64, αριθ. 585, 590.

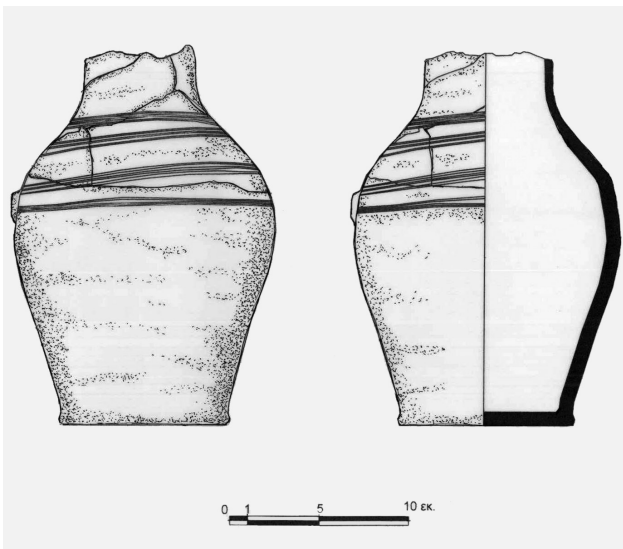
⁴⁴ Γουργιώτης, «Πρώιμα μεταβυζαντινά κεραμικά», ό.π. (υποσημ. 30), 76, εικ. 3.

⁴⁵ Frantz, «Turkish Pottery from the Agora», ό.π. (υποσημ. 39), 23, εικ. 19, αριθ. 5.

Εικ. 10. Στάμνα με εγχάρακτο διάκοσμο (Π.4869), 18ος-19ος αιώνας.

Εικ. 11. Στάμνα με εγχάρακτο διάκοσμο (Π.4869), 18ος-19ος αιώνας.

Στα οψιμότερα χρονολογημένα δείγματα (18ος-19ος αιώνας) μεταβυζαντινής κεραμικής από την Πάτρα περιλαμβάνεται και μία στάμνα (Π.4869) που βρέθηκε σε αποθήκη της οθωμανικής περιόδου, σε οικοπέδο της οδού Αγίου Δημητρίου 85 (Εικ. 10, 11)⁴⁶. Είναι κατα-

σκευασμένη από κιτρινοκάστανο πηλό, χονδρόκοκκο, με προσμείξεις λευκού και ερυθροκάστανου χρώματος, και φέρει επίχρισμα ερυθροκάστανο, αρκετά απολεπισμένο. Το σώμα του αγγείου είναι ωοειδές, ο λαμμός κυλινδρικός και φαίνεται ότι είχε μία λαβή, από την οποία σώζεται μόνο η γένεσή της, ενώ η διακόσμηση στον ώμο περιλαμβάνει δέσμες από λεπτές επάλληλες εγχαράξεις, οριζόντιες και κυματιστές⁴⁷. Στάμνες με παρόμοιο σχήμα και διακόσμηση, προερχόμενες από τη Βοιωτία, δεν έχουν χρονολογηθεί επακριβώς, αλλά χαρακτηρίζονται ως «μεταβυζαντινές»⁴⁸. Στην Αθήνα μεταβυζαντινές στάμνες αυτής της κατηγορίας έχουν θεωρηθεί αθηναϊκής παραγωγής⁴⁹. Ακριβή παράλληλα του αγγείου αυτού έχουν βρεθεί στα Κύθηρα, στη θέση Άγιος Γεώργιος στο Βουνό⁵⁰.

Ανοιχτά αγγεία με εφυαλωμένη την εσωτερική επιφάνεια

Στην κεραμική μεταβυζαντινής περιόδου περιλαμβάνονται χρηστικά αγγεία κλειστού και ανοιχτού σχήματος, που φέρουν εφύαλωση στην εσωτερική επιφάνειά τους και αποτελούν κατηγορία που είναι ελάχιστα γνωστή στη βιβλιογραφία. Στα ανοιχτά σχήματα ανήκει κάδος (Π.3540)⁵¹ που αποτελεί μέρος του συνόλου των αγγείων της οθωμανικής περιόδου από την ανασκαφή οικοπέδου της οδού Μπουκαούρη 4⁵² και είναι αντιπροσωπευτικό δείγμα της κατηγορίας (Εικ.

⁴⁷ Διαστάσεις αγγείου: σωζ. ύψος 21,5 εκ., διάμ. βάσης 8,8 εκ.

⁴⁸ P. Armstrong, «Some Byzantine and Later Settlements in Eastern Phokis», *BSA* 84 (1989), 29, αριθ. 51-52, πίν. 9. Η ίδια, «Byzantine Thebes: Excavations on the Kadmeia, 1980», *BSA* 88 (1993), 320, αριθ. 206, πίν. 34.

⁴⁹ Α. Χαριτωνίδου, «Γνωρίσματα τών μεταβυζαντινών κεραμικών: Αθηναϊκά έργαστήρια», *Αρχαιολογία* 4 (1982), 64. Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, «Κεραμικά ευρήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής από την ανασκαφή νοτίως της Ακροπόλεως, 1955-1960», *ΑΔ* 37 (1982), Α΄ Μελέτες, Αθήνα 1990, πίν. 41.

⁵⁰ Ε. Τζαβέλλα, «Οί μαρτυρίες της κεραμικής της ύστερης ενετικής και νεώτερης περιόδου (15ος-20ός αι.)», Γ. Σακελλαράκης (επιμ.), *Κύθηρα: Τό μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό*, 3, *Τά Ευρήματα* (Βιβλιοθήκη της έν Αθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας 282), Αθήνα 2013, σχέδ. 26-30, αριθ. K1626-K1630.

⁵¹ Διαστάσεις αγγείου: ύψος 21,5 εκ., διάμ. βάσης 16,3 εκ., διάμ. χείλους 23,2 εκ., ύψος λαβής 8,5 εκ., πλάτος χείλους 3,4 εκ.

⁵² *ΑΔ* 31 (1976), Β΄ Χρονικά, 88.

⁴⁶ *ΑΔ* 35 (1980), Β΄ Χρονικά, 191.

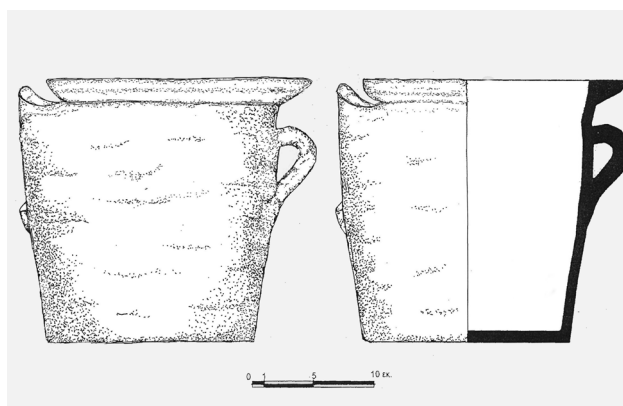
12, 13). Είναι κατασκευασμένος από κιτρινοκάστανο πηλό, χονδρόκοκκο με αρκετές προσμίξεις λευκού, γκριζού και ερυθροκάστανου χρώματος, όμοιο κιτρινοκάστανο επίχρισμα, ενώ εσωτερικά καλύπτεται με στρώμα υποκίτρινης εφυάλωσης. Χαρακτηρίζεται από επίπεδη βάση, κυλινδρικό σώμα με λοξά τοιχώματα, αρκετά έξω νεύον, αποστρογγυλλεμένο λοξό χείλος. Η μία από τις δύο λαβές που σώζεται, είναι ωοειδούς διατομής και αρχίζει κάτω από το χείλος καταλήγοντας στη μέση του σώματος. Η μικρή λαβή και το σχετικά ψηλό σώμα με λοξά τοιχώματα είναι στοιχεία που εντάσσουν το αγγείο μόνον ως προς το σχήμα, όχι ως προς την ύλη, στο «Ware B» της κατάταξης του Hayes⁵³. Χρονολογείται στον 16ο-17ο αιώνα. Παρεμφερή αγγεία έχουν βρεθεί στο Saraçhane⁵⁴, στην Άρτα⁵⁵, στη Θήβα⁵⁶ και στο κάστρο Χλεμούτσι⁵⁷. Παρόμοιο αγγείο από τη Θήβα χρονολογείται γενικά στην οθωμανική περίοδο και χαρακτηρίζεται ως χύτρα ή αγγείο νυκτός⁵⁸. Στην Άρτα χαρακτηρίζεται ως αγγείο νυκτός με δύο λαβές και θεωρείται τύπος που η παραγωγή του συνεχίστηκε, όπως διαπιστώνεται σε καμίνια του ελλαδικού χώρου, μέχρι και τον 20ό αιώνα⁵⁹.

Εφυαλωμένη κεραμική με γραπτή διακόσμηση

Στην κατηγορία της εφυαλωμένης κεραμικής με γραπτή διακόσμηση το χρώμα απλώνεται πάνω στο ανοιχτόχρωμο επίχρισμα με πινέλο σε ρέουσες ταινίες και στη συνέχεια η επιφάνεια καλύπτεται από εφύαλωση. Η χρονολόγηση των αγγείων αυτής της κατηγορίας

Εικ. 12. Αγγείο νυκτός με εφυαλωμένη την εσωτερική επιφάνεια (Π.3540), 16ος-17ος αιώνας.

Εικ. 13. Αγγείο νυκτός με εφυαλωμένη την εσωτερική επιφάνεια (Π.3540), 16ος-17ος αιώνας.

δυσχεραίνεται από τη συνεχή χρήση αυτής της διακοσμητικής τεχνικής από τον 13ο αιώνα και εξής⁶⁰.

⁵³ Hayes, *Excavation at Saraçhane in Istanbul*, ό.π. (υποσημ. 28), 286. Η διαφοροποίηση του αγγείου της Πάτρας με τα αντίστοιχα ως προς το σχήμα αγγεία από το Saraçhane είναι ότι τα τελευταία δεν καλύπτονται εσωτερικά με εφύαλωση.

⁵⁴ Στο ίδιο, 286, πίν. 46 a-d.

⁵⁵ Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, «Νεοελληνική κεραμική στην Άρτα επί Τουρκοκρατίας», *Εθνογραφικά* 3 (1981-1982), 20, αριθ. 36, εικ. 40.

⁵⁶ *ΑΔ* 60 (2005), Β'1 Χρονικά, 432, εικ. 8.

⁵⁷ Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, ό.π. (υποσημ. 31), 70, αριθ. 194, πίν. 121.

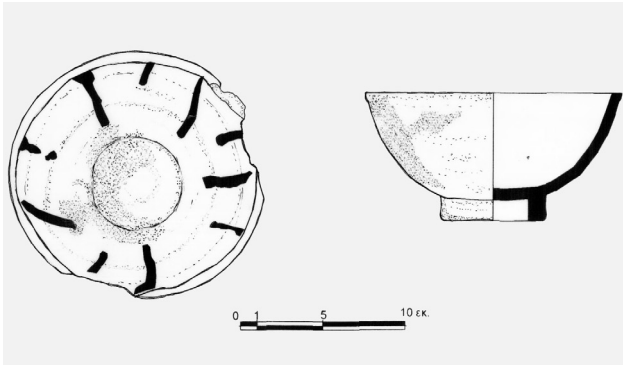
⁵⁸ J. Vroom, «Byzantine Garbage and Ottoman Waste», E. Andrikou – V. Aravantinos – L. Gobart – A. Sacconi – J. Vroom, *Thèbes, fouilles de la Cadmée*, Π.2, Πίζα – Ρώμη 2006, 195, εικ. 58.

⁵⁹ Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, «Νεοελληνική κεραμική στην Άρτα επί Τουρκοκρατίας», ό.π. (υποσημ. 55), 20-22, αριθ. 36, εικ. 40.

⁶⁰ Γενικά για την κατηγορία, βλ. J. Vroom, *After Antiquity. Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th Century A.C. A Case Study from Boeotia, Central Greece*, Leiden 2003, 175. Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Η βυζαντινή και η πρώιμη ένετική περίοδος», *Κύθηρα: Τό μινωικό ιερό*, ό.π., (υποσημ. 50), 93-95. Τζαβέλλα, «Οι μαρτυρίες της κεραμικής», ό.π. (υποσημ. 50), 283-285. Δ. Παπανικόλα-Μπακιριτζή, *Μεσαιωνική εφυαλωμένη κεραμική της Κύπρου. Τα εργαστήρια Πάφου και Λαπήθου*, Θεσσαλονίκη 1996, 45. Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Βυζαντινή κεραμική από την Ελεύθερα: Η στέγνα της Αγίας Άννας», Θ. Καλπαζής – Ν. Πούλου κ.ά., *Ελεύθερα, Τομέας II, 3. Βυζαντινό σπίτι στην Αγία Άννα*, Ρέθυμνο 2008, 37-41. Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, ό.π. (υποσημ. 31), 61. Σ. Καλοπίση-Βέγρη (επιμ.), *Διδακτική συλλογή βυζαντινής και μεταβυζαντινής κεραμικής*,

Εικ. 14. Εφραλωμένη κούπα με γραπτή διακόσμηση (Π.3422), δεύτερο τέταρτο 16ου – πρώιμος 17ος αιώνας.

Εικ. 15. Εφραλωμένη κούπα με γραπτή διακόσμηση (Π.3422), δεύτερο τέταρτο 16ου – πρώιμος 17ος αιώνας.

Χαρακτηριστικό δείγμα αποτελεί μία κούπα (Π.3422)⁶¹ που προέρχεται από την ανασκαφή οικοπέδου της οδού Γούναρη 152 (Εικ. 14, 15)⁶², όπου το υπερκείμενο αρχαιολογικό στρώμα του χώρου κατείχαν κατάλοιπα τειχών και ταφές της οθωμανικής περιόδου. Το αγγείο κατασκευάστηκε από πηλό ανοιχτό καστανό με μικρές προσμείξεις λευκού και ερυθροκάστανου χρώματος. Διαθέτει σώμα ημισφαιρικό, χείλος με απλή απόληξη και βάση δακτυλιόσχημη, ελαφρώς

υπερυψωμένη. Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται με επίχρσιμα υπόλευκου χρώματος, ενώ η εσωτερική επιφάνεια διακοσμείται με γραπτά ρέοντα γραμμικά μοτίβα χρώματος σκούρου καστανού και καλύπτεται από λεπτό στρώμα υποκίτρινης εφυάλωσης. Παρόμοιο αγγείο που έχει βρεθεί στο Saraçhane, στο οποίο όμως το ίδιο διακοσμητικό μοτίβο αποδίδεται με βαθύ πράσινο χρώμα, χρονολογείται από τον Hayes από το δεύτερο τέταρτο του 16ου έως τον πρώιμο 17ο αιώνα⁶³.

Εφραλωμένη κεραμική από τη Μικρά Ασία

Από τον 17ο αιώνα και εξής στην Πάτρα εμφανίζονται σε μικρές ποσότητες κούπες και πινάκια με προέλευση από εργαστήρια κεραμικής της Μικράς Ασίας. Τα προϊόντα αυτά χαρακτηρίζονται από διαφανή λαμπερή εφυάλωση, η διακόσμηση αναπτύσσεται σε λευκό κάμπο και περιλαμβάνει φυτικά μοτίβα, αρχικά σε αποχρώσεις του γαλάζιου, από το μπλε του κοβαλτίου μέχρι το ουρανό, ενώ στη συνέχεια εμπλουτίζεται με το μαύρο, το πράσινο και το ιώδες⁶⁴. Τα εργαστήρια αυτά βρισκόνταν στα χέρια ελλήνων και αρμενίων τεχνιτών, γνώρισαν ιδιαίτερη ανάπτυξη από τον 17ο έως και τον 19ο αιώνα και τα προϊόντα τους διοχετεύονταν σε όλη την επικράτεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας⁶⁵.

Από εργαστήριο του Τσανάκ Καλέ προέρχονται δύο συνανήκοντα όστρακα από βαθύ πινάκιο (Π.5) με ψηλό, ευθύ χείλος⁶⁶, που βρέθηκαν σε ανασκαφή οικοπέδου στη συμβολή των οδών Λυκαίου και Αιόλου, όπου εκτεινόταν το εξωτερικό προτείχισμα του κάστρου Πάτρας (Εικ. 16). Ο πηλός είναι ανοιχτός καστανός, με λίγες μικρές καστανέρυθρες προσμείξεις, και το αγγείο φέρει εφυάλωση εσωτερικά και στο χείλος εξωτερικά. Η διακόσμηση αποτελείται από φυτικό σχηματοποιημένο μοτίβο με δέσμη γλωσσοειδών φύλλων στον πυθμένα εσωτερικά, που αποδίδονται με σκούρο καστανό

Αθήνα 2003, 50. Armstrong, «Eastern Phokis», ό.π. (υποσημ. 48), 41-42. Η ίδια, «Byzantine Thebes», ό.π. (υποσημ. 48), 332-333.

⁶¹ Διαστάσεις αγγείου: ύψος 7,5 εκ., διάμ. βάσης 6,2 εκ., διάμ. χείλους 15,2 εκ.

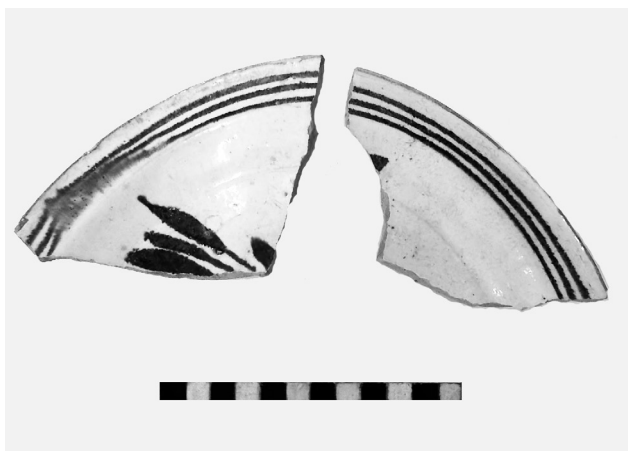
⁶² ΑΔ 32 (1977), Β'1 Χρονικά, 71-74.

⁶³ Hayes, *Excavation at Saraçhane in Istanbul*, ό.π. (υποσημ. 28), 282, αριθ. 8.5, πίν. 45r.

⁶⁴ Κορρέ-Ζωγράφου, *Τά κεραμικά τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου*, ό.π. (υποσημ. 36), 49-50.

⁶⁵ Στο ίδιο, 155-159 και Β. Κυριαζόπουλος, «Η συμβολή των Ελλήνων και Αρμενίων στη μικρασιατική αγγειοπλαστική», *Μικροχρον ΙΖ'* (1980), 170-201.

⁶⁶ Διαστάσεις αγγείου: μέγ. σωξ. μήκ. 13,7 εκ., μέγ. σωξ. πλάτος 10,7 εκ., μέγ. διάμ. χείλους 8,1 εκ.

Εικ. 16. Τμήματα βαθιού πινακίου εργαστηρίου Τσανάκ Καλέ (Π.5), 1700-1750.

Εικ. 17. Κούπα του καφέ εργαστηρίου Κιουτάχειας (Π.6), 18ος αιώνας.

χρώμα πάνω σε λευκό βάθος. Στο περιχέλιωμα αποδίδεται σύστημα τριών περιφερικών γραμμών, ομοίως σε σκούρο καστανό χρώμα. Χρονολογείται στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα⁶⁷. Η παραγωγή βαθιών πινακίων με φυτικό μοτίβο χρώματος καστανού, που καλύπτει το κέντρο του πυθμένα σε λευκό – μεξ βάθος, συνεχίστηκε μέχρι και το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα⁶⁸.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον από τα προϊόντα των εργαστηρίων της Κιουτάχειας⁶⁹ παρουσιάζουν μικρές κού-

πες με λεπτά τοιχώματα, που είναι γνωστές ως κούπες ή φλυτζάνια του καφέ (coffee cups). Το σχήμα των συγκεκριμένων αγγείων προέρχεται από κινεζικές πορσελάνες ή από πορσελάνες που κατασκευάζονταν στη Βιέννη στα 1730-1740⁷⁰. Ο καφές και ο καπνός αποτέλεσαν για την οθωμανική αυτοκρατορία νέα προϊόντα που εισήχθησαν τον 15ο αιώνα. Κατά τη διάρκεια του 16ου και του 17ου αιώνα η κατανάλωση καφέ απαγορεύθηκε και επανεγκρίθηκε κατά διαστήματα από τις οθωμανικές αρχές. Στην Ευρώπη ο καφές εισήχθη στο πρώτο μισό του 17ου αιώνα, ενώ ο όγκος των εισαγωγών αυξήθηκε τον 18ο αιώνα⁷¹.

Από το ίδιο οικόπεδο στη συμβολή των οδών Λυκαίου και Αιόλου προέρχεται και μία κούπα του καφέ (Π.6) από λευκό πηλό και διαφανή εφυάλωση εσωτερικά και εξωτερικά (Εικ. 17)⁷². Η βάση είναι δακτυλίσχημη, το σώμα ημισφαιρικό και αποστρογγυλεμένο το χείλος. Ο διάκοσμος αποδίδεται με σκούρο μπλε χρώμα: κάθετες φυλλόσχημες γραμμές σχηματίζουν μετόπες εντός των οποίων, στο πάνω μέρος, κρεμαστά ημικύκλια με επάλληλα τρίγωνα και επίστεψη από

⁶⁷ Για παράλληλα, βλ. τον κατάλογο της έκθεσης *Τσανάκκαλε. Το Κάστρο των αγγείων*, επιμ. Μπ. Ψαροπούλου, Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής, Αθήνα 2006, 80, αριθ. 1623, 1625. Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, *Τα κεραμικά του Τσανάκ Καλέ, 1670-1922*, Αθήνα 2000, 73, εικ. 65, 231, αριθ. Α:25, 244, 245, αριθ. Α:63. Καλοπίση-Βέρτη, *Διδακτική συλλογή*, ό.π. (υποσημ. 60), 111, Α104. Hahn, «Byzantine and Post Byzantine Pottery», ό.π. (υποσημ. 40), 229, εικ. 1 (ομάδα Ι). Hayes, *Excavation at Sarachane in Istanbul*, ό.π. (υποσημ. 28), 268-270, πίν. 44: 4. Κ. Ζάρρα, «Κεραμική από το Τσανάκ Καλέ», Α. Γιαγκάκη – Ο. Γκράτζιου (επιμ.), *Εκπαιδευτική συλλογή μεσαιωνικής και νεότερης κεραμικής* (κατάλογος έκθεσης), Ρέθυμνο 2012, 61-63.

⁶⁸ Για παρόμοια πινάκια που χρονολογούνται στον 19ο αιώνα, βλ. Κορρέ-Ζωγράφου, *Τά κεραμικά του ελληνικού χώρου*, ό.π. (υποσημ. 36), 160, 164-165, εικ. 299, 300, 301.

⁶⁹ Γενικά για την κεραμική της Κιουτάχειας, βλ. Frantz, «Turkish Pottery from the Agora», ό.π. (υποσημ. 39), 3, 28, εικ. 35 (Ομάδα 10). Hayes, *Excavation at Sarachane in Istanbul*, ό.π. (υποσημ. 28), 266-268, εικ. 100, πίν. 43. Κορρέ-Ζωγράφου, *Τά κεραμικά του ελληνικού χώρου*, ό.π. (υποσημ. 36), 63-68, εικ. 103-114. Η. Bilgi, *Kütahya: Tiles and ceramics*, Pera Museum, Κωνσταντινούπολη 2006.

⁷⁰ J. Vroom, *After Antiquity*, ό.π. (υποσημ. 60), 354. Η ίδια, «Kütahya between the Lines: Post-Medieval Ceramics as Historical Information», S. Davies – J. L. Davis (επιμ.), *Between Venice and Istanbul: Colonial Landscapes in Early Modern Greece* (Hesperia Supplement 40), Αθήνα 2007, 85-86.

⁷¹ Vroom, *After Antiquity*, ό.π. (υποσημ. 60), 335-357.

⁷² Διαστάσεις αγγείου: ύψος 4,8 εκ., διάμ. χείλους 5,7 εκ., διάμ. βάσης 2,6 εκ.

στιγμές. Το χείλος περιβάλλεται από σχηματοποιημένο φυτικό μοτίβο. Χρονολογείται στον 18ο αιώνα, ενώ παρόμοια φλυτζάνια του καφέ προέρχονται από το Saraçhane, το κάστρο Χλεμούτσι και τη Βοιωτία⁷³.

Καπνοσύριγγες

Από τις ανασκαφικές εργασίες που έλαβαν χώρα στο κάστρο Πάτρας, όπου αποκαλύφθηκαν θεμέλια κτηρίων, ερείπια κλιμακοστασίων, δεξαμενές και ίχνη κανονιοθυρίδων των τειχών⁷⁴, προέκυψαν μεγάλες ποσότητες πήλινων καπνοσύριγγων ανατολίτικου τύπου, που χρονολογούνται από τον 17ο έως τις αρχές του 20ού αιώνα και αντιπροσωπεύουν και τις τέσσερις βασικές κατηγορίες⁷⁵.

Ένδειξη πρωιμότητας είναι ο γκριζός πηλός, ενώ στις οψιμότερες, που χρονολογούνται από τις αρχές του 18ου αιώνα και έπειτα, ο πηλός είναι πορτοκαλόχρωμος, υπάρχει συνήθως ερυθρό επίχρισμα και η επιφάνειά τους είναι έντονα στιλβωμένη. Η διακόσμηση είναι ανάγλυφη και εμπέστη, με φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα. Στην επιφάνεια των καπνοσύριγγων του 18ου-19ου αιώνα εμφανίζονται σφραγίσματα με αραβικούς χαρακτήρες, που μεταφράζονται ως ονόματα

των τεχνιτών ή σηματοδοτούν τον τίτλο της επιχείρησης. Μερικές σφραγίδες απεικονίζουν άνθη ή πουλιά, τα οποία λειτουργούσαν ως διακοσμητικά μοτίβα.

Ο αριθμός καπνοσύριγγων που περιλαμβάνεται στη μελέτη, είναι ενδεικτικός⁷⁶. Στον πρωιμότερο, λεγόμενο μονοκόμματο, τύπο ανήκουν δύο καπνοσύριγγες (Π.53, Π.55)⁷⁷, όπου το χείλος, το κοίλο και η σωληνωτή προχοή συγχωνεύονται το ένα μέσα στο άλλο (Εικ. 18). Το κοίλο έχει σχήμα σάκου και στην Π.53 ο υποδοχέας που σώζεται, είναι πολυγωνικής διατομής και απολήγει σε στόμιο με επίσης πολυγωνική έξαρση. Ο πηλός είναι καστανός – γκρι, καθαρός, λεπτός. Η επιφάνειά τους καλύπτεται με κεραμιδόχρωμο επίχρισμα, αρκετά απολεπισμένο. Τα δείγματα αυτά χρονολογούνται στα τέλη του 17ου αιώνα. Παράλληλά τους έχουν βρεθεί στην Κόρινθο, στην Αγορά της Αθήνας⁷⁸, στον Κεραμεικό⁷⁹, στη Θεσσαλονίκη⁸⁰ και στο κάστρο Χλεμούτσι⁸¹. Ο τύπος αυτός έχει πηγή προέλευσης τη Σόφια και πιθανώς είναι μεταγενέστερος του 17ου αιώνα⁸². Οι αντίστοιχες της Κωνσταντινούπολης έχουν πιο επιμήκη υποδοχέα και μικρότερο σώμα.

Στη δεύτερη κατηγορία υπάγονται τέσσερις καπνοσύριγγες ημισφαιρικού τύπου, στις οποίες η σωληνωτή προεξοχή ενώνεται με το σώμα σε γωνία 60 μοιρών, ενώ συνεχίζει στο κάτω μέρος του κοίλου σχηματίζοντας καρίνα (Εικ. 19)⁸³. Η ΚΠ.27 έχει σώμα

⁷³ Saraçhane: Hayes, *Excavation at Saraçhane in Istanbul*, ό.π. (υποσημ. 28), 266-267, εικ. 100, αριθ. 6, 7, 14, 15, πίν. 43, αριθ. b-e, k, l. Κάστρο Χλεμούτσι: Skartsis, *Chlemoutsi Castle*, ό.π. (υποσημ. 31), 84, πίν. 152, αριθ. 248. Βοιωτία: Vroom, *After Antiquity*, ό.π. (υποσημ. 60), εικ. 6.38, w36.2.

⁷⁴ Γεωργοπούλου-Βέρρα, «Αναστηλωτικές-στερεωτικές εργασίες: Κάστρο Πάτρας», ό.π. (υποσημ. 21), 293-294.

⁷⁵ Για την εισαγωγή και διάδοση του καπνού, καθώς και για τα μέρη των καπνοσύριγγων και τις κατηγορίες τους, βλ. Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, «Πήλινες πίπες και ναργιλέδες από τις ανασκαφές του αρχαιολογικού χώρου της Βιβλιοθήκης Αδριανού Αθηνών», *Αρχαιολογία* 67 (1998), 63-64. R.W. Robinson, «Clay Tobacco Pipes from the Kerameikos», *AM* 98 (1983), 265-268. Η ίδια, «Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora», *Hesperia* 54 (1985), 149-152. Π. Καμπάνης, «Πήλινες πίπες καπνού: Τεχνολογία και διακόσμηση», *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού* 10 (2003), 80-91. Ο ίδιος, «Πήλινες πίπες καπνού από τη Θεσσαλονίκη», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 2 (2000), 145-154. U. Baram, «Notes on the Preliminary Typologies of Production and Chronology for the Clay Tobacco Pipes of Cyprus», *RDAC* 1995, 299-309. Ο ίδιος, «Clay Tobacco Pipes and Coffee Cup Sherds in the Archaeology of the Middle East: Artifacts of Social Tensions from the Ottoman Past», *International Journal of Historical Archaeology* 3 (1999), 137-151.

⁷⁶ Για τις καπνοσύριγγες στο κάστρο Πάτρας που προήλθαν από τις εργασίες του Β' και Γ' Κ.Π.Σ. σημειώνεται η ένδειξη Κ.Π., ενώ από τις εργασίες που υλοποιήθηκαν στο πλαίσιο του Ε.Σ.Π.Α. σημειώνεται η ένδειξη Π. και ο αντίστοιχος αύξων αριθμός του ευρήματος.

⁷⁷ Διαστάσεις καπνοσύριγγων: Π.53 μήκ. 5,7 εκ., ύψος 3,5 εκ., Π.54 σωζ. μήκ. 3,6 εκ., ύψος 3,4 εκ.

⁷⁸ Robinson, «Tobacco Pipes of Corinth», ό.π. (υποσημ. 75), 173, πίν. 48, αριθ. C10.

⁷⁹ Robinson, «Clay Tobacco Pipes», ό.π. (υποσημ. 75), 273, πίν. 52, αριθ. 1, 3.

⁸⁰ Καμπάνης, «Πήλινες πίπες καπνού», ό.π. (υποσημ. 75), 84, εικ. 7.

⁸¹ Α. Ράλλη, «Πήλινες πίπες καπνού (λουλάδες) στο κάστρο Χλουμούτσι Ηλείας», *Ηλείακή Πρωτοχρονιά* 10 (2010), 224, εικ. 11.

⁸² Robinson, «Tobacco Pipes of Corinth», ό.π. (υποσημ. 75), 173. Η ίδια, «Clay Tobacco Pipes», ό.π. (υποσημ. 75), 273.

⁸³ ΚΠ.27: πηλός καστανός, καθαρός, επίχρισμα ίδιας απόχρωσης, μήκ. 6,4 εκ., σωζ. ύψος 3,7 εκ. Π.65: πηλός σταχτόχρωμος, καθαρός, επίχρισμα καστανό, μήκ. 5,5 εκ., σωζ. ύψος 3,2 εκ, διάμ. στομίου 2,8 εκ. Π.67: πηλός σταχτόχρωμος, καθαρός, επίχρισμα ερυθρωπό, μήκ. 5,5 εκ., ύψος 3,4 εκ., διάμ. λουλά 3,3 εκ., διάμ. στομίου 2,8 εκ. π.70: πηλός καστανός, καθαρός, επίχρισμα κεραμιδόχρωμο, μήκ. 6,8 εκ., ύψος 4,8 εκ., διάμ. λουλά 3,5 εκ., διάμ. στομίου 2,7 εκ.

Εικ. 18. Δύο καπνοσύριγγες μονοκόμιατου τύπου (Π.53, Π.55), τέλη 17ου αιώνα.

Εικ. 20. Τρεις καπνοσύριγγες με δισκοειδή βάση (ΚΠ.351, ΚΠ.369, ΚΠ.372), μέσα 18ου – αρχές 19ου αιώνα.

Εικ. 19. Τέσσερις καπνοσύριγγες ημισφαιρικού τύπου, δεύτερο μισό 18ου αιώνα (ΚΠ.27, Π.65), πρώτο μισό 18ου αιώνα (Π.67) και τέλη 19ου αιώνα (Π.70).

Εικ. 21. Τέσσερις καπνοσύριγγες καλυκόσχημου τύπου (Π.17, Π.30, Π.66, Π.73), 19ος αιώνας.

πτυχωτό με διακόσμηση αχιβάδας, ενώ στην Π.65 το ημισφαιρικό σώμα διακοσμείται με αχνές κάθετες εγχαράξεις, εν είδει πετάλων άνθους, στην απόληξη των οποίων υπάρχουν εμπίεστα ανθέμια και το στέλεχος είναι κοντό με επιστόμιο έξεργο⁸⁴. Τα δύο παραδείγ-

ματα χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Η Π.67 αποτελεί ιδιαίτερο σχήμα με χείλος ψηλό, κάθετα τοιχώματα, διαιρεμένα σε μετόπες με εμπίεστα ανθέμια, στρογγυλοποιημένο σώμα με ανάγλυφη κα-

⁸⁴ Για παράλληλα του τύπου, βλ. Robinson, «Tobacco Pipes of

Corinth», ό.π. (υποσημ. 75), πίν. 50: c36, c34, πίν. 51: c35, c37, c38, πίν. 52: c48, c54, c56, πίν. 53: c58-c65.

ρίνα και διακόσμηση με «φτερά παγωνιού», ενώ διατηρείται η χονδροειδής σωληνωτή προεξοχή⁸⁵. Ο τύπος αυτός χρονολογείται στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα και στο Saraçhane σχετίζεται με τον τύπο X⁸⁶, ενώ στη Βάρνα της Βουλγαρίας με τον τύπο I⁸⁷. Τα κύρια χαρακτηριστικά της Π.70 είναι το ερυθρό επίχρισμα που καλύπτει την επιφάνειά της, η διακόσμηση στο κοίλο με ανάγλυφες οδοντωτές ταινίες και ο υποδοχέας με επιστόμιο μεγαλύτερης διαμέτρου, κατά μήκος του οποίου υπάρχουν εγχαράξεις⁸⁸. Χρονολογείται στα τέλη του 19ου αιώνα.

Η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει καπνοσύριγγες με δισκοειδή βάση σώματος, τύπος που εμφανίζεται στα μέσα του 18ου και φτάνει μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα (Εικ. 20)⁸⁹. Σε τρία παραδείγματα (ΚΠ.351, ΚΠ.369, ΚΠ.372)⁹⁰ το σώμα είναι συμπίεσμένο με δισκοειδή βάση, πάνω στην οποία επικάθεται το χείλος και η διακόσμηση έχει εξαλειφθεί, στοιχείο που αποδεικνύει ότι ανήκουν στα υστερότερα παραδείγματα της κατηγορίας⁹¹. Το ομοιογενές σχήμα και οι ίδιες διαστάσεις τους δηλώνουν ότι έχουν κατασκευαστεί στην ίδια μήτρα.

Στην τέταρτη κατηγορία συγκαταλέγονται καπνοσύριγγες καλυκδόσχημου τύπου, η παραγωγή των οποίων ξεκινάει στις αρχές του 19ου και φτάνει μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Το κυρίως σώμα είναι σε σχήμα άνθους τουλίπας, φυτού αγαπητού στην ισλα-

μική διακόσμηση, είτε ψηλό και λεπτό με περιορισμένη διακόσμηση είτε κοντότερο και διογκωμένο με ποικιλία διακοσμητικών θεμάτων⁹². Τα τέσσερα παραδείγματα που παρουσιάζονται (Εικ. 21), προσεγγίζουν τη δεύτερη υποκατηγορία και χρονολογούνται στον 19ο αιώνα. Η επιφάνειά τους καλύπτεται με ερυθρό επίχρισμα και η καρίνα ξεκινά από το στέλεχος, περνά με έμφαση κάτω από το κοίλο του και καταλήγει στο κυρίως τμήμα του λουλά. Στα κύρια χαρακτηριστικά τους είναι στην Π.17⁹³ το στέλεχος με επιστόμιο έξεργο, πολυγωνικό, στην Π.30⁹⁴ η απόδοση τυποποιημένου άνθους στο κύριο σώμα του λουλά, στην Π.66⁹⁵ η διακόσμηση με «φτερά παγωνιού» και ταινίες σε σχήμα μισοφέγγαρου στο κοίλο και στο στέλεχος, και στην Π.73⁹⁶ η σφραγίδα στον υποδοχέα. Παράλληλα αυτού του τύπου έχουν βρεθεί στον Κεραμεικό⁹⁷, στην Κόρινθο, στην Αγορά της Αθήνας⁹⁸, στη Μονεμβασία⁹⁹, στα Ιωάννινα¹⁰⁰, στο κάστρο Χλεμούτσι¹⁰¹, στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού στην Αθήνα¹⁰² και τη Θεσσαλονίκη¹⁰³.

Τοπικά εργαστήρια κεραμικής

Από τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους υπήρχε στην Πάτρα αξιόλογη κεραμική παραγωγή καθημε-

⁸⁵ Για παράλληλα του τύπου, βλ. στο ίδιο, πίν. 56: c93-c98. Επίσης, για παράλληλα από το Saraçhane, βλ. J. Hayes, «Turkish Clay Pipes: A Provisional Typology», *The Archaeology of the Clay Pipe*, IV (BAR S XCII), Λονδίνο 1980, 7. Από τη Βάρνα, βλ. M. Stančeva, «La confection de pipes du Musée de Varna», *Bulletin du Musée National de Varna* 8 (1972), 83-84, εικ. 7-10.

⁸⁶ Hayes, *Excavation at Saraçhane in Istanbul*, ό.π. (υποσημ. 28), 394, εικ. 149. Ο ίδιος, «Turkish Clay Pipes», ό.π. (υποσημ. 85), 7.

⁸⁷ Robinson, «Tobacco Pipes of Corinth», ό.π. (υποσημ. 75), 187. Stančeva, «La confection de pipes du Musée de Varna», ό.π. (υποσημ. 85), 83-84, εικ. 7-10.

⁸⁸ Για παράλληλα του τύπου, βλ. Robinson, «Tobacco Pipes of Corinth», ό.π. (υποσημ. 75), πίν. 55: c80, c81.

⁸⁹ Robinson, «Clay Tobacco Pipes», ό.π. (υποσημ. 75), 270-271.

⁹⁰ ΚΠ.351: πηλός καστανός, καθαρός, επίχρισμα το ίδιο, μήκ. 5,7 εκ. ΚΠ.369: πηλός καστανός-γκρι, επίχρισμα ερυθρό, μήκ. 5,7 εκ., σωξ. ύψος 3,2 εκ. ΚΠ.372: πηλός χρώματος ανοικτού καστανού έως ανοικτού κιτρινοκάστανου, χωρίς επίχρισμα, μήκ. 5,7 εκ.

⁹¹ Για παράλληλα του τύπου, βλ. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, «Πήλινες πίπες και ναργιλέδες», ό.π. (υποσημ. 75), 68, αριθ. 28. Robinson, «Tobacco Pipes of Corinth», ό.π. (υποσημ. 75), πίν. 49: c23.

⁹² Robinson, «Clay Tobacco Pipes», ό.π. (υποσημ. 75), 272.

⁹³ Πηλός καστανός, καθαρός, επίχρισμα κεραμιδόχρωμο, μήκ. 5,6 εκ., σωξ. ύψος 0,42 εκ., διάμ. στομίου 2,9 εκ.

⁹⁴ Πηλός καστανός, καθαρός, επίχρισμα κεραμιδόχρωμο, σωξ. ύψος 0,45 εκ.

⁹⁵ Πηλός καστανός, καθαρός, επίχρισμα κεραμιδόχρωμο, μήκ. 5,7 εκ., ύψος 4,8 εκ., διάμ. λουλά 3,5 εκ., διάμ. στομίου 2,8 εκ.

⁹⁶ Πηλός καστανός, καθαρός, επίχρισμα κεραμιδόχρωμο, μήκ. 6,8 εκ., ύψος 4,5 εκ., διάμ. λουλά 4,2 εκ., διάμ. στομίου 2,9 εκ.

⁹⁷ Robinson, «Clay Tobacco Pipes», ό.π. (υποσημ. 75), 280-281, πίν. 55, αριθ. 46-51, 53.

⁹⁸ Robinson, «Tobacco Pipes of Corinth», ό.π. (υποσημ. 75), 189-191, πίν. 58, αριθ. C109, C118-C120, 199, πίν. 63, αριθ. A30, A33-A34.

⁹⁹ *Μονεμβασία*, ό.π. (υποσημ. 43), 47, εικ. 58, αριθ. 555.

¹⁰⁰ *Το κάστρο των Ιωαννίνων*, επιμ. Β. Ν. Παπαδοπούλου, ΥΠ.ΠΟ. – 8η Ε.Β.Α., Ιωάννινα 2009, 187, εικ. 251.

¹⁰¹ Ράλλη, «Πήλινες πίπες καπνού (λουλάδες)», ό.π. (υποσημ. 81), 224, εικ. 12.

¹⁰² Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, «Πήλινες πίπες και ναργιλέδες», ό.π. (υποσημ. 75), 67, εικ. 15-26.

¹⁰³ Καμπάνης, «Πήλινες πίπες καπνού», ό.π. (υποσημ. 75), 85, εικ. 10-11.

Εικ. 22. Πάτρα, Άνω Πόλη, οδός Οδηγητορίας 28. Κεραμικός κλίβανος οθωμανικής περιόδου.

ρινης χρήσης, όπως αποδείχθηκε από την εύρεση δύο κλιβάνων κεραμικού εργαστηρίου στο οικόπεδο της Αστυνομίας (Ερμού – Καραϊσκάκη – Υψηλάντου)¹⁰⁴. Στη θέση Δερβένι, ανάμεσα στα διαμερίσματα Αλισσού και Καμινιών της ευρύτερης περιοχής Πατρών¹⁰⁵, εντοπίστηκε αποθέτης με κεραμική του 13ου-14ου αιώνα, που υποδηλώνει την ύπαρξη κλιβάνου κεραμικού εργαστηρίου που παρήγε αγγεία με γραπτή διακόσμηση αλλά και αδιακόσμητα, με πλήρη απουσία εφυαλωμένων. Εκτός των στοιχείων αυτών, κεραμικοί κλιβανοί της οθωμανικής περιόδου διατηρήθηκαν στη θέση Καμίνια, τη λειτουργία των οποίων υπαινίσσεται και το τοπωνύμιο¹⁰⁶. Πρόκειται για κυκλικά βυθίσματα που αποτελούσαν τον υπόγειο θάλαμο καύσης, ενώ σώζονται σε ύψος και καμίνια κτισμένα με σκάρα από αδρά επεξεργασμένους λίθους και πλίνθους, τετράγωνης ή ορθογώνιας κάτοψης, τα οποία ήταν σε χρήση, με κάποιες μεταγενέστερες επισκευές, κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Στην περιοχή υπάρχουν λόφοι με αργιλώδη χώματα που παρείχαν την πρώτη ύλη, και ρέμα που τη διασχίζει παρέχοντας νερό για την επεξεργασία του πηλού. Στη θέση αυτή αφθονούν όστρακα που ανάγονται στην οθωμανική περίοδο έως και τους νεότερους χρόνους.

Κατά την οθωμανική περίοδο στην Πάτρα η λειτουργία κεραμικού εργαστηρίου μαρτυρείται από την αποκάλυψη σε σωστική ανασκαφή σε οικόπεδο της οδού Οδηγητριάς 28¹⁰⁷ στην Άνω Πόλη εγκατάστασης με κεραμικό κλίβανο κυκλικού σχήματος (Εικ. 22). Από τον κλίβανο διατηρήθηκε ο θάλαμος καύσης με τοιχώματα επενδεδυμένα με επάλληλα στρώματα ακοσκίνιστου πηλού, ενισχυμένου με άχυρα για μεγα-

λύτερη ανθεκτικότητα, ενώ παρεμβάλλονταν άψητες πλίνθοι και διέθετε πλευρικό άνοιγμα, απ' όπου εισαγόταν η καύσιμη ύλη. Στο κέντρο σώζεται τμήμα του κυλινδρικού στηρίγματος, πάνω στο οποίο πατούσαν τα τόξα που στήριζαν την εσχάρα του θαλάμου όπτησης. Το παρακαείμενο οικοδομικό λείψανο που βρέθηκε στην ανασκαφή, θεωρείται ότι ήταν το εργαστήριο με τον τροχό. Στο εσωτερικό του κλιβάνου υπήρχαν μισσακέραια και σπασμένα κεραμικά, ενώ από την ανασκαφή του οικοπέδου συγκεντρώθηκαν τριποδίσκοι ψησίματος, μάξες πηλού και πλήθος οστράκων, αβαφών και εφυαλωμένων, κυρίως με πράσινο χρώμα, χαρακτηριστικών της μεταβυζαντινής περιόδου. Το αγγειοπλαστικό αυτό εργαστήριο, ενταγμένο μέσα στον παλαιό οικισμό και στην πυκνοκατοικημένη συνοικία, παρήγε κεραμική από τον 16ο αιώνα μαζί με τα άλλα εργαστήρια, τα οποία βρίσκονται μακριά από το κέντρο. Η μελέτη και δημοσίευση του κεραμικού κλιβάνου¹⁰⁸ και της κεραμικής που προέκυψε από τη σωστική ανασκαφή, θα αποτελέσει αντικείμενο μελλοντικής έρευνας.

Συμπεράσματα

Το κεραμικό υλικό μεταβυζαντινής περιόδου από την Πάτρα περιλαμβάνει αντιπροσωπευτικά είδη κεραμικής που απαντούν σε οικιστικά σύνολα. Στην Πάτρα ο πηλός χρησιμοποιήθηκε για τη δημιουργία βασικών αντικειμένων της οικοσκευής και προσωπικών ειδών που παρέχουν στοιχεία για την ιδιωτική ζωή των κατοίκων

¹⁰⁴ ΑΔ 31 (1976), Β'1 Χρονικά, 107.

¹⁰⁵ Βλ. σχετικά, Κ. Βαράλεξη, «Ο υστεροβυζαντινός αποθέτης της περιοχής Δερβένι», *Αχαϊκό Τοπίο II, Δύμη και Δυμαία Χώρα. Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Δυμαία – Βουπρασία» (Κάτω Αχαΐα, 6-8 Οκτωβρίου 1995)* (Μελετήματα 29), Αθήνα 2000, 163-170.

¹⁰⁶ Βλ. σχετικά, Κ. Παπαγιαννόπουλος, «Επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή Αλισσού – Θερειανού Αχαΐας», *Τόμος τιμητικός Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτρα 1990, 541. Ο. Πάλλη, «Καμίνια», *Αχαϊκό Τοπίο II*, ό.π. (υποσημ. 105), 171-177.

¹⁰⁷ Η ανασκαφή του οικοπέδου, που πραγματοποιήθηκε την άνοιξη του 2012, παραμένει αδημοσίευτη. Τα στοιχεία που σημειώνονται οφείλονται στη Γιούλικα Χριστακοπούλου, υπεύθυνη της σωστικής ανασκαφής, αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας, την οποία ευχαριστώ θερμά.

¹⁰⁸ Μορφολογικά ο κεραμικός κλίβανος της Πάτρας προσεγγίζει ανάλογες κατασκευές, γνωστές από τους αρχαίους χρόνους, η διάταξη των οποίων σε θάλαμο καύσης ή εστία, εσχάρα και θάλαμο όπτησης είναι χαρακτηριστική και των αντίστοιχων βυζαντινών (πρβλ. C. H. Morgan II, *The Byzantine Pottery, Corinth*, XI, Cambridge, Mass. 1942, 14 κ.ε.) και των νεότερων κεραμικών κλιβάνων (πρβλ. R. Hampe – A. Winter, *Bei Töpfern und Töpferinnen in Kreta, Messenien und Zypern*, Mainz ²1976). Γενικά για κεραμικούς κλιβάνους της βυζαντινής περιόδου, βλ. Κ. Θ. Ράπτης, «Αρχαιολογικά τεκμήρια κεραμικών εργαστηρίων στον ελλαδικό χώρο (4ος-15ος αι. μ.Χ.)», *ΔΧΑΕ ΛΒ'* (2011), 173-196. Επίσης, ο κεραμικός κλίβανος της Πάτρας παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες ως προς τα κατασκευαστικά του στοιχεία με τον κλίβανο που δημοσιεύτηκε από την Αγορά της Αθήνας, βλ. C. Mackay, «Three Late Medieval Kilns from the Athenian Agora», K. F. Daly – L. A. Riccardi (επιμ.), *Cities Called Athens: Studies Honoring John McK Camp II*, Lewisburg, PA 2015, 273-288.

της. Η μελέτη εστιάζει στην παρουσίαση της κεραμικής που αποτελεί παραγωγή τόσο τοπικών εργαστηρίων όσο και εργαστηρίων της Μικράς Ασίας, ενώ δεν γίνεται αναφορά στην εισηγμένη κεραμική από τη Δύση¹⁰⁹, που αφθονεί στην περιοχή κατά την εξεταζόμενη περίοδο λόγω των έντονων εμπορικών επαφών. Τα δοχεία φύλαξης και μεταφοράς υγρών και ειδών διατροφής, τα επιτραπέζια αγγεία, όπως και οι πήλινες καπνοσύριγγες, τα οποία έχουν αποκαλυφθεί σε σωστικές ανασκαφές οικοπέδων και σε ανασκαφές στο εσωτερικό του κάστρου Πάτρας, σκιαγραφούν την κεραμική παραγωγή της περιόδου από τον 16ο έως τον 19ο αιώνα.

Τα αγγεία που παρουσιάζονται, χρονολογούνται στην πλειονότητά τους, βάσει τυπολογικής ανάλυσης, στον 16ο-17ο αιώνα, ενώ στον 18ο αιώνα τοποθετείται μικρότερος αριθμός αγγείων, μεταξύ των οποίων και δείγματα κεραμικής από τη Μικρά Ασία. Η χρονολόγηση της κεραμικής αυτής τεκμηριώνεται από την τεχνική κατασκευής, τη διακόσμηση και τα ακριβή χρονολογημένα παράλληλα από άλλες θέσεις του ελλαδικού κυρίως χώρου. Η απόδοση των αγγείων σε τοπικά εργαστήρια παραγωγής βασίζεται στον πηλό και στη διακόσμηση, ενώ οι αρχαιολογικές ενδείξεις που διατηρήθηκαν στην πόλη της Πάτρας και στην ευρύτερη περιοχή της, και επιβεβαιώνουν τη λειτουργία κεραμικών εργαστηρίων στην εξεταζόμενη περίοδο, συνηγορούν σε αυτήν τη διαπίστωση.

Τα αγγεία που περιγράφονται, αποτελούν ομοιογενή σύνολα που μαρτυρούν οικιακή χρήση και περιλαμβάνουν κανάτια, στάμνες και κούπες. Στα αβαφή αγγεία τοπικής παραγωγής ο εγχάρακτος διάκοσμος είναι λεπτός, συμμετρικός και επιμελημένος. Η επιφάνειά τους χωρίς χρήση χρωμάτων υποδηλώνει το χαμηλό τους κόστος και το ότι αποτελούσαν δοχεία καθημερινής χρήσης. Τα αγγεία για το νερό ή το κρασί παρέμεναν αβαφή για να μην κλείνουν οι πόροι του πηλού και για να διατηρούν το περιεχόμενο δροσερό. Μεγάλη παραγωγή φαίνεται πως είχαν στην Πάτρα καθ' όλη τη διάρκεια του 16ου-17ου αιώνα τα κανάτια με τη σωληνωτή εκροή στον ώμο (Π.3539, Π.3538)– (Εικ. 2-5), όπως και τα κανάτια με τοιχώματα πεπλεγμένα σφαιρικά, με πλατύ κυλινδρικό λαμίο και δύο

κάθετες λαβές (Π.3534, Π.3537, Π.3582, Π.4866) (Εικ. 6, 7). Στον 18ο αιώνα κυριαρχούν τα μικρά κανάτια με απιόσχημο σώμα, επίπεδη βάση, μακρύ λαμίο και μία λαβή (Π.3536, Π.4285, Π.4868) (Εικ. 8, 9). Η κούπα Π.3422 ανήκει στα χαρακτηριστικά δείγματα εφυσωμένων αγγείων του 16ου-17ου αιώνα τόσο ως προς το σχήμα όσο και ως προς την κίτρινη εφύαλωση εσωτερικά και τη διακόσμηση από γραμμικά μοτίβα με καταστανή βαφή (Εικ. 14, 15). Το αγγείο Π.3540 αποτελεί σχήμα που η κατασκευή του εκτείνεται από τον 16ο έως τον 20ό αιώνα χωρίς ιδιαίτερες διαφοροποιήσεις (Εικ. 12, 13), το οποίο απαντά στη μακροαίωνα αγγειοπλαστική παραγωγή κέντρων όπως της Άρτας και του Θραψανού στην Κρήτη¹¹⁰.

Τα κεραμικά εργαστήρια της περιοχής Πατρών, όπως και όλα τα κεραμικά εργαστήρια του ελλαδικού χώρου της μεταβυζαντινής περιόδου¹¹¹, έχουν κοινές βυζαντινές ρίζες και ακολουθούν τις ίδιες τεχνικές, καθώς επιβιώνει και η εγχάρακτη και η γραπτή διακόσμηση. Ως προς τα δείγματα της μεταβυζαντινής κεραμικής που παρουσιάζονται και θεωρούνται προϊόντα τοπικών εργαστηρίων, παρατηρούνται ιδιαιτερότητες, παρά την αναμφισβήτητη ύπαρξη κοινών σχημάτων (στάμνες, κανάτια, κούπες, αγγεία νυκτός), σε συνάρτηση με το δημοσιευμένο μεταβυζαντινό υλικό της Άρτας, της Αθήνας, της Βοιωτίας και της Λάρισας. Η ομοιογένεια των κεραμικών προϊόντων και

¹¹⁰ Μπ. Ψαροπούλου – Ν. Σημαντηράκης, *Θραψανό: Χωριό των αγγειοπλαστών*, Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής, Αθήνα 2007, 60, αριθ. 13. Δύο ακόμα παράλληλα από την παραγωγή των νεότερων εργαστηρίων του ελλαδικού χώρου παρουσιάζονται στο Μπ. Ψαροπούλου, *Τελευταίοι τσουκαλάδες του ανατολικού Αιγαίου*, Ναύπλιο 1986, 253-254.

¹¹¹ Η λειτουργία μεταβυζαντινών κεραμικών εργαστηρίων τεκμηριώνεται σε αρκετές περιοχές του ελλαδικού χώρου ενδεικτικά σημειώνονται: η Αθήνα [Χαριτωνίδου-Βαβυλοπούλου, «Κεραμικά ευρήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής», ό.π. (υποσημ. 49), 60-64], τα Ιωάννινα [Κ. Τσουρής, «Γιαννιώτικη κεραμική του τέλους του 18ου αιώνα», *ΗπειροΧρον* 24 (1982), 267-281], η Άρτα [Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, «Νεοελληνική κεραμική στην Άρτα», ό.π. (υποσημ. 55), 5-9], η Λάρισα [Γουργιώτης, «Πρώιμα μεταβυζαντινά κεραμικά», ό.π. (υποσημ. 30), 74-76], η Θεσσαλονίκη [Δ. Παπανικόλα-Μπακιριτζή, *Βυζαντινά εφυσωμένα κεραμικά. Η τεχνική των εγχαράκτων*, Αθήνα 1999, 249-253], οι Φέρες [Χ. Μπακιριτζής, «Φέροι. Άνασκαφή μεταβυζαντινού κεραμικού κλιβάνου», *ΑΔ* 32 (1977), Β'2 Χρονικά, 283-284] και το Διδυμότειχο [Ch. Bakirtzis, «Didymoteichon, un centre de céramique post-byzantine», *Balkan Studies* 21 (1980), 147-153].

¹⁰⁹ Για μια πρώτη αναλυτική παρουσίαση της εισηγμένης κεραμικής από τη Δύση στην Πάτρα, βλ. Βασιλάκης, «Εισηγμένη ιταλική κεραμική στην Πάτρα» (2015), ό.π. (υποσημ. 1), 305-324.

η αναγνώριση κοινών καταβολών, παρά τις αποστάσεις ανάμεσα στα μεταβυζαντινά εργαστήρια, υποδεικνύει συνεχή επικοινωνία με τα κέντρα αυτά, εισαγωγή τεχνογνωσίας καθώς και ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων.

Ο περιορισμένος αριθμός προϊόντων εφυαλωμένης κεραμικής της Μικράς Ασίας, τα οποία έχουν βρεθεί στην Πάτρα και προέρχονται από τα μεγάλα εργαστήρια κεραμικής του Τσανάκ Καλέ και της Κιουτάχειας, δηλώνει ότι τα προϊόντα αυτά δεν ήταν αρκετά δημοφιλή στον πληθυσμό της Πάτρας. Το βαθύ πινάκιο Π.5 (Εικ. 16) ανήκει στα πρωιμότερα αρχαιολογικά ευρήματα τσανακκαλιώτικου κεραμικού υλικού που η παραγωγή του εκτείνεται, χωρίς ουσιαστικές διαφοροποιήσεις, έως τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, μέχρι δηλαδή και τη μικρασιατική καταστροφή, όταν οι έλληνες και οι αρμένιοι τεχνίτες που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή των Δαρδανελλίων, εγκαταστάθηκαν στον ελλαδικό χώρο. Οι κούπες του καφέ, όπως η Π.6 (Εικ. 17), σπανίζουν στην Πάτρα¹¹², σε αντίθεση με την αποκάλυψη μεγάλων ποσοτήτων από πήλινες καπνοσύριγγες, καθώς η κατανάλωση του καφέ και το κάπνισμα ήταν συνήθειες συνυφασμένες και αρκετά διαδεδομένες κατά τον 18ο αιώνα¹¹³. Η μη εύρεση σε σωστικές ανασκαφές στην Πάτρα περισσότερων αντίστοιχων κεραμικών ευρημάτων δηλώνει είτε ότι η κατανάλωση καφέ τον 18ο αιώνα δεν είχε διαδοθεί όσο σε άλλες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας είτε ότι ο καφές καταναλωνόταν σε διαφορετικούς τύπους αγγείων ή κυπέλλων.

Οι καπνοσύριγγες (Εικ. 18-21), που προέρχονται από το κάστρο Πάτρας, εντάσσονται σε τύπους γνωστούς από τα μεγάλα κέντρα παραγωγής, όπως η Κωνσταντινούπολη¹¹⁴ και η Βάρνα¹¹⁵, αλλά και από μικρότερα κέντρα περιοχών του ελλαδικού χώρου,

¹¹² Σημειώνεται ότι άλλη μία κούπα του καφέ (ΑΠ.18) προήλθε από πρόσφατες εργασίες στο κάστρο Πάτρας, στο πλαίσιο του έργου στερέωσης, ανάπλασης και ηλεκτροφωτισμού των βόρειων τειχών, η οποία παραμένει αδημοσίευτη.

¹¹³ Αναλυτικότερα για το θέμα, βλ. Vroom, *After Antiquity*, ό.π. (υποσημ. 60), 335-357.

¹¹⁴ H. Kocabaş, «Tophane Lüleçiliği», *Türk etnografya dergisi* 5 (1962-1963), 12-13.

¹¹⁵ M. Stančeva, «La confection de pipes en Bulgarie», *Muzej Pri menjene Umetnosti. Muzejske Zbirke* 19-20 (1975-1976), 129-137 (στα σερβικά με γαλλική περίληψη).

όπως η Αθήνα¹¹⁶ και η Κόρινθος¹¹⁷. Ο μεγάλος αριθμός καπνοσύριγγων που ανευρίσκεται, δεν αποδεικνύει, ωστόσο, και τη λειτουργία εργαστηρίων κατασκευής τους, εφόσον δεν έχουν βρεθεί μήτρες ή ακοψιμένα και ημιτελή ευρήματα. Η λειτουργία εργαστηρίων παραγωγής καπνοσύριγγων από σηπιόλιθο στη Θήβα, όπως αναφέρεται από τον Εβλιά Τσελεμπί¹¹⁸, τεκμηριώθηκε από την εύρεση κατά τη διάρκεια εργασιών στο νέο αποχετευτικό δίκτυο της πόλης ημίεργων αντικειμένων του είδους¹¹⁹. Η συνήθεια του καπνίσματος ήταν πολύ διαδεδομένη στη ζωή μουσουλμάνων και χριστιανών, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους τάξη και το φύλο, και για την κάλυψη των αυξημένων αναγκών τοπικά εργαστήρια αντέγραφαν τα καθιερωμένα σχήματα εφαρμόζοντας τεχνικές και τύπους διακόσμησης των γνωστών κέντρων. Η εύρεσή τους στην Πάτρα μαρτυρεί πιθανότατα και διακίνηση των κατόχων τους και όχι αποκλειστικά τοπική παραγωγή και εμπορικές ανταλλαγές.

Η πόλη της Πάτρας είχε υποστεί κατά την περίοδο της βενετοκρατίας-τουρκοκρατίας πολλές καταστροφές από επιδρομές, πολεμικές συγκρούσεις και σεισμούς. Ωστόσο, ήταν η πόλη που είχε επιλεγεί για την προξενική εκπροσώπηση των ευρωπαϊκών χωρών στη νότια Ελλάδα και στις αρχές του 18ου αιώνα είχε εξελιχθεί στο σημαντικότερο εμπορικό κέντρο της βορειοδυτικής Πελοποννήσου και της Στερεάς, στοιχείο το οποίο όμως έρχεται σε αντίθεση με την περιορισμένη κίνηση στο λιμάνι της¹²⁰. Η σημαντικότητα του λιμανιού της έγκειται στην εξαγωγή σιτηρών σε όλο τον νό-

¹¹⁶ Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, «Πήλινες πίπες και ναργιλέδες», ό.π. (υποσημ. 75), 63-64. Robinson, «Clay Tobacco Pipes», ό.π. (υποσημ. 75), 265-268. Η ίδια, «Tobacco Pipes of Corinth», ό.π. (υποσημ. 75), 149-152.

¹¹⁷ Robinson, «Tobacco Pipes of Corinth», ό.π. (υποσημ. 75), 149-152.

¹¹⁸ *Εβλιά Τσελεμπί, Ταξίδι στην Ελλάδα*, απόδοση Ν. Χειλαδάκη, Αθήνα 1991, 153.

¹¹⁹ Α. Θεοδώρου-Μαυροματιδίδη, «Ανασκαφές στο νέο αποχετευτικό δίκτυο Θήβας», *Β' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, ΕΕΒοιωτΜ*, Β', τχ. Α' (1995), 523-524.

¹²⁰ Για γενικά ιστορικά στοιχεία για την Πάτρα την περίοδο της βενετοκρατίας – τουρκοκρατίας, βλ. Β. Κρεμμυδάς, «Τουρκοκρατία και Επανάσταση του 1821», ό.π. (υποσημ. 4), 175-211. Επίσης, βλ. Β. J. Slot, «Αί Πάτραι καί αί οικονομικάί έπαφαί των μέ τήν Δυτικήν Ευρώπην», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Γ', Αθήνα 1981-1982, 365 κ.ε. Βασιλάκης, «Εισηγμένη ιταλική κεραμική στην Πάτρα» ό.π. (υποσημ. 1), 306-307, 321-323.

τιο ελλαδικό χώρο, στην εξαγωγή σταφίδας στα τέλη του 18ου αιώνα και στην εξέλιξή της ως κέντρου διαμετακόμισης¹²¹. Η άμεση επαφή της με τη Δύση και όχι με την οθωμανική Ανατολή δεν επέτρεψε την ανάπτυξη εμπορικής ναυτιλίας. Οι μεταβολές της κοινωνικής, πολιτικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής της Πάτρας στην εξεταζόμενη περίοδο διαγράφονται έντονα στα κεραμικά ευρήματα, τα οποία συνθέτουν ένα αντιπροσωπευτικό σύνολο που συγκεντρώνει δείγματα τοπικής παραγωγής και εισηγμένης κεραμικής, όμοιοι τύποι

της οποίας απαντούν σε περιοχές και του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου. Τα ευρήματα αποτελούν πολύτιμο συγκριτικό υλικό και αποδεικνύουν ότι στη μεταβυζαντινή περίοδο λειτουργούσαν –εκτός των μεγάλων οργανωμένων εργαστηρίων με συστηματική προσεγμένη παραγωγή– και πολλά επαρχιακά εργαστήρια με μαζική παραγωγή και οικοβιοτεχνική οργάνωση.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1: Αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας. Εικ. 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16-21: Νικόλαος Βασιλάκης. Εικ. 22: Γιούλικα Χριστακοπούλου. Σχέδια των Εικ. 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15: Αναστασία Τσιώτα, σχεδιάστρια.

¹²¹ Κρεμμυδάς, «Τουρκοκρατία και Επανάσταση του 1821», ό.π. (υποσημ. 4), 20-21.

Nikolaos Vassilakis

CERAMICS OF POST-BYZANTINE PERIOD FROM PATRAS AND EVIDENCE OF LOCAL POTTERY WORKSHOPS

Pottery of the post-Byzantine period from Patras includes representative types from domestic quarters, which shed light on its inhabitants' private life and commercial contacts. Moreover, it facilitates the interpretation of certain historic events. Vessels for the storage and transportation of liquid and solid food, tableware, as well as the clay tobacco pipes, which have been found at rescue excavations of the Upper City and the Castle of Patras, constitute homogeneous sets, which clearly outline the ceramic production from the 16th on to the 19th century.

The pottery presented in this paper represents the production of both local and Asia Minor pottery workshops, most of which date to the 16th-17th century. Fewer are dated in the 18th century. Our dating of the pottery is based on details of manufacture, decoration and parallels from other sites in Greece. The manufacture of vases in local workshops is suggested by shapes and decoration. In addition, archaeological evidence for the operation of pottery workshops in the city of Patras and its broader region, during the period under examination, confirms our argument.

As regards unglazed pottery of local workshops, the incised decoration is delicate, symmetrical. Their unpainted surface indicates their low cost. Considerable quantities of jugs with tubular spout on the shoulder and jugs with depressed globular body, broad vertical neck and two vertical handles were being produced in Patras throughout the 16th and the 17th century. In the 18th century, one-handled piriform jugs with flat bottom and long neck seem to predominate. Bowls fit the characteristic glazed pottery samples of the 16th and the 17th century, as regards their shape, the yellow glaze on

their inner surface and their decoration with brown linear patterns. Vases 'for the night' with cylindrical body and two handles define a peculiar shape, of which the fabrication stretches from the 16th to the 20th century, and it occurs among the products of major pottery-producing centers, such as Arta and Thrapsano in Crete.

Pottery workshops in the region of Patras, like all ceramic workshops in Greece during the post-Byzantine period, share common Byzantine origins and follow the same techniques, as suggested by the survival (prolonged use) of incised and painted decoration. In samples of post-Byzantine pottery, presented in this paper and considered to be local products, peculiarities are still observed despite the indisputable existence of common shapes, according to the published post-Byzantine material from Arta, Athens, Boeotia and Larissa. The identification of common origins, despite the geographical distance between post-Byzantine workshops, suggest constant contact among these centres, an influx of technical knowledge and the development of trade.

The limited number of ceramic products from Asia Minor found in Patras and originating from workshops at Çanakkale and Kütaya suggests they were not so popular to its population. The clay tobacco pipes date from the 17th on to the 19th century, and fall into types known from the major production centres, such as Constantinople and Varna, but also from minor production centres in Greece, such as Athens and Corinth. Their occurrence is an indication of their owners' mobility beside local production and trade exchanges.

*Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Achaia,
nikosvasilakis91@gmail.com*